

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΚΕΛΑΪΔΗ

Συμβολή της τοπικής κρητικής εμπειρίας στις αρχαιολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα

Τριμελής Επιτροπή: Κατερίνα Κόπακα, Ίρις Τζαχίλη, Νένα Γαλανίδου

Ρέθυμνο 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5
I. Περιηγητές. Η προηγούμενη εμπειρία	14
II. Ο «θεατής» και οι «πληροφοριοδότες». Οι πρώτοι αρχαιολόγοι και οι μικρές τοπικές κοινότητες.	
A. Αρχαιολογικές περιηγήσεις στην Κρήτη.....	17
B. Ανασκαφές.....	20
III. Εθνοαρχαιολογική ερμηνεία και τοπική παράδοση.....	25
α. Αρχιτεκτονική.....	26
β. Θρησκεία.....	29
γ. Βιοτεχνία - Κεραμική.....	33
δ. Κοινωνικές εκδηλώσεις, μουσική, χοροί, τραγούδια.....	40
ε. Ένδυση - Εξαρτήματα της ενδυμασίας.....	44
IV. Ανακεφαλαίωση.....	47
Βιβλιογραφία.....	53
Πίνακας Εικόνων.....	56
Γλωσσάρι.....	58

Πρόλογος

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον για την ιστορία της Μινωικής αρχαιολογίας. Πράγματι, όπως έχουν σημειώσει ο Rehak και ο Younger: «τώρα που η Μινωική αρχαιολογία κλείνει τα εκατό χρόνια παρουσίας, η ιστοριογραφία της αποτελεί έναν ανεξάρτητο κλάδο με πάμπολλα άρθρα και βιβλία»¹. Παρόλα αυτά, πολύ λίγα έχουν γραφτεί για τη συμβολή της τοπικής κρητικής εμπειρίας στα πρώτα βήματα της Μινωικής αρχαιολογίας. Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να ξεκινήσει μια συζήτηση για τους αφανείς, ανώνυμους Κρητικούς που βοήθησαν τους αρχαιολόγους στις πρωταρχικές υποθέσεις και ερμηνείες τους για τον προϊστορικό κρητικό πολιτισμό, που άρχισε να αποκαλύπτεται στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι ξένοι, κυρίως, αρχαιολόγοι που βρέθηκαν στην Κρήτη την περίοδο αυτή κλήθηκαν να ερμηνεύσουν ένα παρελθόν που τους ήταν άγνωστο. Μια γέφυρα για την οικειοποίησή του μέσα από το παρόν αποτελούσαν οι «απόγονοί» του στον σύγχρονό τους «παραδοσιακό» χώρο. Η δυναμική επαφή των αρχαιολόγων με τους ντόπιους «συνομιλητές» είχε ως αποτέλεσμα μια διαφορετική προσέγγιση του πολιτισμού που ερευνούσαν και που αργότερα ονομάστηκε «Μινωικός». Σε αρκετές περιπτώσεις, η βιοματική εμπειρία της «τοπικής γνώμης» αποτέλεσε σημαντική πηγή πληροφόρησης, η οποία προσφέρθηκε απλόχερα και οδήγησε στην κατανόηση πολλών εκφράσεων της κρητικής κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής. Στόχος όμως δεν είναι να αξιολογήσουμε την πρακτική της έμμεσης αυτής προσέγγισης και κατανόησης της κρητικής κοινωνίας του παρελθόντος μέσα από το ζωντανό κοινωνικό σύνολο, που οδήγησε σε μια πρώιμη «εθνοαρχαιολογική» ερμηνευτική προσέγγιση. Είναι κυρίως η ανάδειξη της συμβολής των «ιθαγενών» φορέων της τοπικής κρητικής εμπειρίας. Οι σημαντικοί αυτοί «πληροφοριοδότες», οι τεχνίτες, οι εργάτες, οι «ξεναγοί», οι βιοτέχνες, οι επιστάτες και τόσοι άλλοι, εξακολουθούν να μένουν εν πολλοίς ανώνυμοι παρόλη την προσφορά τους στις αρχαιολογικές έρευνες. Σε αυτούς τους «αφανείς» Κρητικούς που συνεχίζουν να προσφέρουν ακόμη και σήμερα στην αρχαιολογική γνώση αφιερώνεται η εργασία αυτή.

¹ Rehak & Younger, 1998, 93.

Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην κ. Κόπακα για την καθοδήγηση και την αμέριστη συμπαράστασή της καθ' όλη τη διάρκεια συγγραφής αυτής της εργασίας, καθώς και για τις πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις της σε θέματα μεθοδολογίας και βιβλιογραφίας. Για τη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας θα ήθελα να ευχαριστήσω και τα άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής κ. Γ. Τζαχίλη και Ν. Γαλανίδου. Επίσης, ευχαριστώ τον Νεκτάριο Καραδήμα για τη βοήθειά του στην αναζήτηση βιβλιογραφικών στοιχείων. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλα τα προσφιλή μου πρόσωπα: την οικογένειά μου, τον Κωστή Τσιρώνη και τη φίλη μου Αργυρώ Κυριάκη για την ενθάρρυνση και τη στήριξή τους κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου και κατά τη συγγραφή της μεταπτυχιακής μου διατριβής.

Εισαγωγή

Πνευματική/αρχαιολογική κίνηση στην Ευρώπη

Τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα, η Ευρώπη έχει στραμμένο το βλέμμα της στον αρχαίο Μεσογειακό και Ανατολικό κόσμο και δηλώνει το έντονο ενδιαφέρον της για τα μνημεία του παρελθόντος. Ξένοι ταξιδευτές και περιηγητές φθάνουν στην Ελλάδα και στην Ιταλία για να γνωρίσουν από κοντά τον ξακουστό αρχαίο κλασικό πολιτισμό, αυτόν που αποτέλεσε βασικό ιδεολόγημα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και της ευρωπαϊκής εθνοποιητικής διαδικασίας. Πρώτοι οι εκπρόσωποι του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού έκαναν λόγο για την έννοια του πολιτισμού, ως τρόπου ζωής που οι άνθρωποι έχουν δημιουργήσει και κατακτήσει συνολικά στο πέρασμα του χρόνου, και ο οποίος μεταδίδεται από γενιά σε γενιά εξωσωματικά και όχι μέσω γονιδίων². Άνθισε λοιπόν η αρχαιογνωσία και μια σχεδόν αρχαιολατρεία που μεταξύ άλλων είχε ως συνέπεια την έντονη συλλεκτική δραστηριότητα και μια «μανία» για τις αρχαιότητες, «η ενσωμάτωση των οποίων σε ιδιωτικές ή κρατικές ευρωπαϊκές συλλογές θα θεωρηθεί αφενός αποτελεσματικό μέσο προστασίας τους, και αφετέρου απαραίτητη προϋπόθεση για την άμεση επαφή του ευρύτερου κοινού με τα τεκμήρια που υπογράμμιζαν την ορθότητα της επιλογής του προτεινόμενου πολιτιστικού προσανατολισμού»³.

Το τοπίο αλλάζει κατά τον 19^ο αιώνα όταν αρχίζει και αναπτύσσεται ο κλασικός πολιτισμικός εξελικτισμός (*cultural evolution*). Η ιδέα της εξέλιξης και της αλλαγής στο θεμελιώδες έργο του Δαρβίνου *Η Καταγωγή των Ειδών* (1859) επηρεάζει πολλούς επιστημονικούς κλάδους πέρα από την αρχαιολογία. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σταδιακά στην προϊστορία των μη-Δυτικών λαών, και στις περιόδους πριν από την εμφάνιση της γραφής. Οπαδοί των θεωριών του πολιτισμικού εξελικτισμού, καινοτόμοι και με επιρροή ως συγγραφείς υπήρξαν ο Η. Spencer, ο J. Lubbock, ο L.H. Morgan, ο E. Tylor και ο J. Frazer⁴. Οι ανθρωπολόγοι της εποχής κάνουν χρήση της εθνογραφικής και της συγκριτικής μεθόδου και καταγράφουν, μελετούν και ερμηνεύουν κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα με αφορμή σύγχρονες παραδοσιακές πρακτικές στο πλαίσιο των λεγόμενων προβιομηχανικών κοινωνιών. Στην προσπάθεια ανάπλασης του πολιτισμού συνεξέταζαν, συσχέτιζαν αναλογίες και κοινά χαρακτηριστικά και αναζητούσαν

² Erickson, Murphy, 2002, 50-51.

³ Καλπαξής, 1990, 17.

⁴ Erickson, Murphy, 2002, 66.

επιβιώσεις, μέσα από τις οποίες έφθαναν στη θεώρηση του πολιτισμικού εξελικτισμού μέσα από τη συνέχεια. Η αποικιοκρατική αρχαιολογία και ανθρωπολογία που ανθίζουν τον αιώνα αυτό θα οδηγήσουν συγχρόνως και στην υποτίμηση ή στη λανθασμένη ερμηνεία πολλών προϊστορικών επιτευγμάτων. Ο Γ. Χαμηλάκης συνδέει τις θεωρίες του πολιτισμικού εξελικτισμού της εποχής με την εμφάνιση μιας καινούργιας αυτοδημιούργητης μεσοαστικής τάξης στην Ευρώπη, η οποία βασιζόταν στο εμπόριο και στη βιομηχανία. «Οι ιδέες της εξέλιξης, όπως εκείνη του ανεξάρτητου, ενδογενή κοινωνικού μετασχηματισμού, έμοιαζε να δικαιολογεί αυτή τη διαδικασία, να προσφέρει σε αυτές τις νέες μεσαίες τάξεις μια νομιμοποίηση της ύπαρξής τους μέσα από τους νόμους της φύσης και της κοινωνικής εξέλιξης. Αποτελεί έτσι μια αντανάκλαση του οπτιμισμού και μια διαδικασία στη διανοητικότητα και κοσμοθεωρία των μεσαίων τάξεων, από τη βιομηχανοποίηση του 19^{ου} αιώνα (κλασικός πολιτισμικός εξελικτισμός) στην μεταπολεμική ανάκαμψη του 20^{ου} αιώνα και την αίσθηση ενός τεράστιου κατορθώματος (νέο-εξελικτισμός)»⁵.

Ο πολιτισμικός εξελικτισμός είχε πολλούς σημαντικούς εκπροσώπους, των οποίων οι μελέτες αποτέλεσαν τη βάση για τους μέχρι σήμερα προβληματισμούς που σχετίζονται με την ερμηνεία των πολιτισμών. Αυτό το ερμηνευτικό πρότυπο αρχίζουν να χρησιμοποιούν την ίδια περίοδο και οι αρχαιολόγοι -στο πλαίσιο της επιστήμης τους που αρχίζει να «ενηλικιώνεται»- για φαινόμενα του παρελθόντος, και μέσα από εθνογραφικά δεδομένα αναζητούν τον ερμηνευτικό σχολιασμό των υποθέσεών τους. Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα περίπου η «Προϊστορία» γίνεται αποδεκτή ως ιδιαίτερος ερευνητικός τομέας από την επιστημονική κοινότητα και οργανώνεται το πρώτο αρχαιολογικό σύστημα χρονολόγησης, εκείνο των Τριών Εποχών (*Three Age System*) του Λίθου, του Χαλκού και του Σιδήρου, ενώ αρχίζει να δίδεται έμφαση και στη μελέτη της στρωματογραφικής συνάφειας των αντικειμένων⁶. Οι θεωρίες του πολιτισμικού εξελικτισμού συνεχίζουν μέχρι σήμερα να είναι αρκετά δημοφιλείς στους αρχαιολόγους και στους ανθρωπολόγους, επειδή παραπέμπουν σε μια συνεχή βελτιωτική πολιτισμική κίνηση, μια ανοδική πορεία των πολιτισμών που συμπίπτει με τη νεώτερη δυτική αντίληψη της παγκόσμιας ιστορίας.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μια νέα θεωρία, η θεωρία της διάχυσης (*diffusionism*) έρχεται να αμφισβητήσει κριτικά τον πολιτισμικό εξελικτισμό. Η θεωρία της διάχυσης ή της διασποράς ή της διάδοσης υποστηρίζει ότι κάθε επινόηση

⁵ Hamilakis, 2002, 10.

⁶ Erickson, Murphy, 2002, 81.

γίνεται ιστορικά μόνο μια φορά και μπορεί να αποκτηθεί από άλλες ομάδες μόνο ως «δάνειο» αφού διαδοθεί, κυρίως μέσα από μεταναστεύσεις πληθυσμών. Υποστηρικτές της υπήρξαν κυρίως εθνολόγοι, οι οποίοι ταξινομούσαν τους λαούς με βάση τον υλικό πολιτισμό, τη γλώσσα, τους κοινωνικούς και θρησκευτικούς θεσμούς, ενώ μελετούσαν και την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος στον πολιτισμό. Στις πρώτες δεκαετίες του ίδιου αιώνα η βρετανική ανθρωπολογία ενδιαφέρθηκε για τη συλλογή όχι θεωρητικών αλλά εμπειρικών δεδομένων και υπήρξε, έτσι, μια έμφαση στις επιτόπιες έρευνες. Ο C. Geertz αναφέρει, ότι στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα η ανθρωπολογία προβάλλει την εικόνα του ανθρώπου ως ενός μεταμορφωμένου ζώου, η οποία εμφανιζόταν μόλις φορούσε την πολιτισμική του περιβολή⁷.

Πνευματική/ αρχαιολογική κίνηση στην Ελλάδα και στην Κρήτη

Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, η αρχαιολογία ακολουθεί τον εξελικτισμό του 19^{ου} αιώνα και αντιφάσκει ανάμεσα στην ελληνοκεντρική παράδοση και έναν εθνορομαντισμό, αντίθετο προς όποιο διαπολιτισμικό γνωστικό λόγο. Παραμένει, έτσι, ανεπηρέαστη για πολλά χρόνια από τις επιστημονικές αναζητήσεις, θεωρητικές και μεθοδολογικές της ευρωπαϊκής αρχαιολογίας, εμμένοντας σε γνωστά ερμηνευτικά θέματα και στόχους. Κυριότερος από αυτούς τους στόχους είναι η απόδειξη της διαχρονικότητας του ελληνικού πολιτισμού με άμεσες αναφορές στην πολιτισμική «συνέχεια» από την προϊστορία μέχρι την κλασική Ελλάδα⁸. Στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν αρχίζουν ουσιαστικά οι πρώτες συστηματικές αρχαιολογικές έρευνες στον ελλαδικό χώρο, γίνονται πολύ σημαντικές προϊστορικές ανακαλύψεις: στην Τροία, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και, λίγο αργότερα, στην Κνωσό, τη Φαιστό και αλλού στην Κρήτη. Οι ερμηνευτικοί στόχοι για τον Μινωικό και Μυκηναϊκό πολιτισμό δεν διαφοροποιούνταν ουσιαστικά από τις προσεγγίσεις της αρχαιολογίας της ιστορικής περιόδου. Χαρακτηρίζονταν από μια έντονη «ευρηματολογία», μια εμμονή στην κεραμική τυπολογία και ενέπιπταν στα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα της εποχής, δηλαδή τον εξελικτισμό και την απόδειξη της διαχρονικότητας του ελληνικού πολιτισμού⁹.

⁷ Geertz, 2003, 50.

⁸ Ευστρατίου, 2002, 43.

⁹ Αυτόθι.

Η Κρήτη, έχοντας διανύσει μια δύσκολη πολιτική και κοινωνική περίοδο εξεγέρσεων με τελευταία αυτή του 1897-1898, βρίσκεται ξαφνικά στο επίκεντρο του δυτικού πνευματικού ενδιαφέροντος, ως το «λίκνο του ευρωπαϊκού πολιτισμού», εξαιτίας των εντυπωσιακών ανακαλύψεων των ανασκαφών στην Κνωσό, που συμπίπτουν περίπου με την περίοδο της αυτονομίας της (1899-1913). Το αρχαιολογικό αυτό ενδιαφέρον θα ενισχυθεί με την προσάρτηση του νησιού στην Ελλάδα το 1913.

Από το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα, έχει ήδη ξεκινήσει μια προσπάθεια διάσωσης των αρχαίων μνημείων του ελλαδικού χώρου με τη λειτουργία της Αρχαιολογικής Εταιρείας, που ιδρύθηκε το 1837, τη δημιουργία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και τη θέσπιση του Νέου Αρχαιολογικού Νόμου¹⁰ το 1899, που αποτέλεσαν τις βάσεις για την ανάπτυξη και τη συστηματοποίηση των αρχαιολογικών ερευνών. Στη διάσωση και την αποκάλυψη των μνημείων συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό και οι ξένες Αρχαιολογικές Σχολές που δημιουργήθηκαν στην Ελλάδα κατά το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το 1899, όταν η Κρήτη κηρύχτηκε αυτόνομη Πολιτεία, ένας από τους πρώτους νόμους που θεσπίστηκαν ήταν ο αρχαιολογικός που αντικατέστησε τον πρώτο νόμο του 1834 και ακολουθούσε πιστά τον αρχαιολογικό νόμο του ελληνικού κράτους.

Η υπό διαμόρφωση Αρχαιολογική Υπηρεσία φρόντισε για την εκπαίδευση νέων αρχαιολόγων με την εξασφάλιση υποτροφιών για σπουδές στην Ευρώπη, ξεκίνησε ανασκαφές και με ειδικούς απεσταλμένους ανέλαβε δράσεις για την τύχη των αρχαιοτήτων στις επαρχίες. Το αρχαιολογικό προσωπικό ήταν ακόμη πολύ περιορισμένο σε σχέση με την έκταση του κράτους και τον πλούτο των ευρημάτων. Το 1900 υπήρχαν μόλις δέκα Έφοροι Αρχαιοτήτων σε όλη την Ελλάδα¹¹. Ορισμένα από τα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσει το αρχαιολογικό προσωπικό ήταν οι καταστροφές των αρχαιοτήτων, που πολλές φορές προκαλούνταν από τους ίδιους τους ντόπιους κατοίκους, άλλοτε από αμάθεια και άλλοτε από συμφέρον, αλλά και η έντονη αρχαιοκαπηλική δράση εξαιτίας του μεγάλου ενδιαφέροντος των ξένων αγοραστών.

Την περίοδο της Κρητικής Αυτονομίας (1899-1913), μετά τη μακροχρόνια τουρκική κυριαρχία, το νησί ζούσε στον πυρετό της ελευθερίας και της εθνικής ιδέας, σε μια περίοδο μεγάλων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών. Το μουσουλμανικό

¹⁰ Κόκκου, 1977, 132.

¹¹ Ο.π., 99.

στοιχείο άρχισε να μειώνεται σταδιακά, ο χριστιανικός πληθυσμός διευρύνθηκε και πραγματοποιήθηκε μια σταθερή μετακίνηση των κατοίκων της υπαίθρου προς τα αστικά κέντρα. Οι οικονομικές συνθήκες ήταν ακόμη δυσμενείς, έως το 1905, οπότε η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται. Δημιουργήθηκαν νέες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της επιχειρηματικής δραστηριότητας και για την κρατική οργάνωση. Αναδείχθηκαν οι μεσοαστικές και μικροαστικές τάξεις, των οποίων η παρουσία υπήρξε έντονη και στην πολιτική ζωή.

Οι εκπρόσωποι της ανερχόμενης αστικής τάξης, που στις αρχές του 20^{ού} αιώνα αποτελούσε μόλις το 10% του συνολικού πληθυσμού της Κρήτης, ήταν κυρίως έμποροι, επιστήμονες και ελεύθεροι επαγγελματίες¹². Στην ανάδειξή της επέδρασε η εκπαιδευτική μέριμνα για τα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, όσο και η επικοινωνία με το δυτικό ευρωπαϊκό κόσμο. Πηγές έμπνευσης για τις ιδεολογικές κατευθύνσεις των αστών της εποχής υπήρξαν ο σύγχρονος ευρωπαϊκός φιλελευθερισμός και η κληρονομιά της αρχαίας και νεώτερης ελληνικής γραμματείας, με αποτέλεσμα αυτοί να γίνουν φορείς δυναμικών αντιλήψεων. Προέκυψαν, λοιπόν, σε επίπεδο διοίκησης αντιδράσεις για τη συγκεντρωτική διακυβέρνηση της Ύπατης Αρμοστείας, υπό τον Πρίγκηπα Γεώργιο, και διεκδικήσεις του δικαιώματος της ενεργής συμμετοχής στα κοινά και της δυναμικής αξιοποίησης των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου. Οι άνθρωποι της υπαίθρου από την άλλη, έχοντας ζήσει έντονα τα δεινά της τουρκικής κυριαρχίας, ήταν ικανοποιημένοι από την ασφάλεια που τους παρείχε η Κρητική Διοίκηση και έδειχναν στην πλειονότητά τους εμπιστοσύνη στην Αρμοστεία.

Αλλαγές συντελέστηκαν, όπως ήταν φυσικό, και στην εκπαιδευτική πολιτική του νησιού. Αυξήθηκαν οι δαπάνες για την παιδεία και καθιερώθηκε η υποχρεωτική δωρεάν παιδεία και για τα δύο φύλα. Επιπλέον, άρχισαν να λειτουργούν περισσότερα σχολεία και εφαρμόστηκε η γενική εκπαιδευτική νομοθεσία του ελληνικού κράτους. Εκδηλώθηκε παράλληλα μια αξιόλογη πνευματική κίνηση στις πόλεις, με τη δημιουργία φιλολογικών και άλλων συλλόγων και την ίδρυση βιβλιοθηκών, όπως η «Αθηνά» στα Χανιά και η Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη στο Ηράκλειο¹³.

Στη συγκρότηση της πολιτιστικής και της πολιτικής φυσιογνωμίας της Κρήτης έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο οι προσπάθειες ντόπιων και ξένων πνευματικών ανθρώπων και οι αρχαιολογικές έρευνες που έγιναν στο νησί. Ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος που δημιουργήθηκε το 1875 στην Κάντια (Ηράκλειο)

¹²Σβολόπουλος, 1988, 472.

¹³ Δετοράκης, 1990, 462.

από μια ομάδα λογίων είχε αρχικό στόχο την υποστήριξη και τη διεύρυνση της χριστιανικής εκπαίδευσης. Αργότερα, υπό τη διεύθυνση του Ι. Χατζιδάκι το 1883, κύριο μέλημά του υπήρξε η προστασία των κρητικών αρχαιοτήτων. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, μια σημαντική ανακάλυψη ενθάρρυνε το ενδιαφέρον των ξένων μελετητών για το κρητικό παρελθόν. Το 1878-79 ο Μίνως Καλοκαιρινός¹⁴, ένας Ηρακλειώτης έμπορος και αρχαιόφιλος διανοούμενος, εντόπισε την προϊστορική Κνωσό, στο λόφο της Κεφάλας του Τσελεβή και ανέσκαψε ένα τμήμα του ανακτόρου¹⁵. Οι αποκαλύψεις του προσέλκυσαν πολλούς «μνηστήρες» από τις ξένες αρχαιολογικές αποστολές, ιδιαίτερα της γαλλικής και της βρετανικής, που διεκδίκησαν την άδεια ανασκαφής στην Κνωσό. Νικητής της «μάχης της Κνωσού» αναδείχθηκε ο Α.Ι. Evans, ο οποίος κατάφερε να αγοράσει το λόφο της Κεφάλας και να πάρει την πολυπόθητη άδεια για ανασκαφή από την Κρητική Πολιτεία. Η ανασκαφή αυτή υπήρξε το έναυσμα για την «κατασκευή» του Μινωικού πολιτισμού, ο οποίος ήταν μέχρι τότε γνωστός από τις περιγραφές του Ομήρου.

Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και της Μινωικής αρχαιολογίας υπήρξε γεμάτη από έντονες ανασκαφικές δραστηριότητες παντού στο νησί. Αυτή την περίοδο έντονης δράσης, ο γιατρός Ιωσήφ Χατζιδάκις «ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για τις πολιτικές που είχαν να κάνουν με την αρχαιολογία»¹⁶. Όχι μόνο χειρίστηκε τα δύσκολα σχετικά διοικητικά καθήκοντα του Εφόρου του Μουσείου Ηρακλείου, αλλά δημιούργησε και τις σταθερές εκείνες πολιτικές που σημάδεψαν τη μετέπειτα διαχείριση της κρητικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Διευκόλυνε ή απέτρεψε τις ξένες ανασκαφές, συνέλεξε και προστάτευε τυχαία ευρήματα από την ύπαιθρο της Κρήτης, εντόπισε αρχαιολογικά κατάλοιπα και ξεκίνησε ανασκαφές σε περισσότερες θέσεις, όπως τα Γουρνιά, το Αρκαλοχώρι, και την Ανώπολη. Συγχρόνως διηύθυνε ο ίδιος ανασκαφές στο Ιδαίο Άντρο, το Νίρου Χάνι και την Τύλισο. Ο Χατζιδάκις είχε αναλάβει, επίσης, το έργο της εποπτείας των ξένων αρχαιολόγων στην Κρήτη, μαζί με τον πρώτο Κρητικό αρχαιολόγο -και συγχρόνως φιλόλογο, ιστορικό, λαογράφο- Στέφανο Ξανθουδίδη¹⁷, τον πρώτο σοβαρό ντόπιο μελετητή της κρητικής

¹⁴ Κόπακα, 1989-1990· Κόπακα, 1995.

¹⁵ Η συμβολή του ντόπιου αυτού πρωτεργάτη θα επισκιαστεί από τον Α. Evans, που τον μνημονεύει υποτιμητικά στο 4^ο τόμο του *The Palace of Minos*, και όχι στην εισαγωγή του έργου του, όπου αναφέρει τους άλλους ανασκαφείς που προηγήθηκαν στην Κρήτη. Λέει χαρακτηριστικά: «Ένας εντόπιος ερευνητής, ο έμπορος κ. Μ. Καλοκαιρινός, ενδιαφερόμενος πολύ για τα αρχαία αντικείμενα, έκαμε μια ακατάστατη σκαφή στην τρίτη αποθήκη της δυτικής πτέρυγας...» (Aposkitou, 1979, 89).

¹⁶ Hamilakis, 2002, 66.

¹⁷ Κόπακα, 2002, 125-40.

αρχαιολογίας, με πολύ πρώιμες μάλιστα «εθνοαρχαιολογικές» ανησυχίες. Οι δύο αυτές εξέχουσες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής, από τη θέση τους των Εφόρων Κρήτης και διευθυντών του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου, θα συμβάλουν απόλυτα στην προστασία των κρητικών αρχαιοτήτων και στη διάσωση πολλών ευρημάτων. Το Μουσείο Ηρακλείου στην αρχική μορφή που πήρε στο πλαίσιο του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου περιλάμβανε μια μικρή συλλογή από τυχαία ευρήματα και συλλογές από δωρεές, που φυλάσσονταν σε δύο δωμάτια μέσα στον Άγιο Μηνά. Η ανάγκη για περισσότερο χώρο παρουσιάστηκε όταν ξεκίνησαν οι σπουδαίες ανασκαφές το 1900. Η κατασκευή ενός νέου κτιρίου το 1912 περιλαμβάνεται και αυτή στα επιτεύγματα του Χατζιδάκι¹⁸.

Η πρώτη ανασκαφή και οι σπουδαίες αποκαλύψεις του Καλοκαιρινού στο λόφο της Κεφάλας σηματοδότησαν το ενδιαφέρον των ξένων αρχαιολόγων για την προϊστορία της Κρήτης. Ξένες κυρίως αρχαιολογικές αποστολές και μεμονωμένοι επιστήμονες που είχαν την άδεια από την Κρητική Πολιτεία ανέλαβαν στη συνέχεια τις περισσότερες ανασκαφικές έρευνες στην Κρήτη εξαιτίας της έλλειψης κρητικών ειδικών και κυρίως της δύσκολης οικονομικής κατάστασης του νησιού τα πρώτα χρόνια του 20^{ού} αιώνα. Ο Βρετανός Arthur Evans, μετά την αγορά μεγάλης έκτασης κνωσιακής γης από τους Τούρκους ιδιοκτήτες της, ξεκίνησε τη διερεύνησή του στην Κεφάλα στις 23 Μαρτίου το 1900. Με τη βοήθεια του έμπειρου συνεργάτη του D. Mackenzie έφερε με ταχείς ρυθμούς στο φως το μινωικό ανάκτορο και πλήθος ευρημάτων, αγγείων, ειδωλίων, σφραγίδων, τοιχογραφιών κ.τ.λ. Από το 1903 προχώρησε και σε μεγάλης κλίμακας αναστηλώσεις, που «έκτιζαν» τις δικές του αρχαιολογικές του υποθέσεις. Συγχρόνως, το 1901, η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή άρχισε να ανασκάπτει το ανάκτορο της Φαιστού στη Μεσαρά, η Αμερικανική Σχολή τον οικισμό των Γουρνιών στον Ισθμό της Ιεράπετρας και η Βρετανική Σχολή το Παλαίκαστρο και τη Ζάκρο. Τη δεκαετία του 1910, ο Ξανθουδίδης ερεύνησε τους θολωτούς τάφους στη Μεσαρά και τη δεκαετία του 1920 η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή ανέσκαψε το ανάκτορο των Μαλίων, που είχε εντοπίσει ενωρίτερα ο Χατζιδάκις.

Γαλουχημένος στα θεωρητικά ρεύματα της εποχής του, ο Evans ακολούθησε τη γραμμική εξελικτική ερμηνευτική διαδικασία, και σκιαγράφησε μια «ολοκληρωμένη» θεωρία της κοινωνικής εξέλιξης, μέσα από τα προϊστορικά

¹⁸ Hamilakis, 2002, 66.

ευρήματα στην Κρήτη¹⁹. Συγχρόνως, όμως, ενσωμάτωσε ιδέες και υποθέσεις εργασίας και από άλλες μη-εξελικτικές παραδόσεις, όπως τη θεωρία της διάχυσης, γοητευμένος από την επαφή του με τον υλικό πολιτισμό της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη, ο οποίος εμφάνιζε μεγάλη «ωριμότητα» σε σχέση με τους αντίστοιχους σύγχρονους του στη Δύση.

Μπροστά στον πλούτο και το πλήθος των ανασκαφικών ευρημάτων τους, οι αρχαιολόγοι στην Κρήτη του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ού} αιώνα θα αρχίσουν να μελετούν όχι μόνο την υλική παραγωγή, αλλά και τη συμβολική παράδοση, τη μινωική θρησκεία, το ταφικό τελετουργικό και, μαζί, τις προϊστορικές πίστες και δοξασίες. Βασικά τους οχήματα είναι αφενός οι «επιβιώσεις» των συμβολικών κωδίκων στη θρησκεία της κλασικής αρχαιότητας και αφετέρου η αναζήτηση αναλογιών στις τοπικές πρακτικές της εποχής τους. Άρχισαν, λοιπόν, να καταγράφουν και να χρησιμοποιούν ερμηνευτικά εθνογραφικά δεδομένα, προκειμένου να «κατανοήσουν» τα αρχαία μνημεία και τις διαδικασίες παραγωγής τους. Στο επίπεδο αυτό, πολύ ουσιαστική υπήρξε η συμβολή των ντόπιων, είτε επρόκειτο για εργάτες στις ανασκαφές, είτε για κατοίκους της κρητικής υπαίθρου, για βιοτέχνες και άλλες ομάδες και κοινότητες. Οι ντόπιοι αποτέλεσαν τους άμεσους συνομιλητές των πρώιμων ανασκαφέων και επέδρασαν, ως ένα βαθμό, στη διαμόρφωση κάποιων ερμηνευτικών τους προτύπων.

Η συμβολή των ντόπιων και η επίδρασή τους στις αρχαιολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις της εποχής αποτελεί το αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Στόχος μου είναι να προσπαθήσω να προσεγγίσω μερικούς από τους τρόπους με τους οποίους οι ντόπιοι επέδρασαν άμεσα ή έμμεσα σε αρχαιολογικές ερμηνείες για ευρήματα και πρακτικές, που συμπλήρωσαν στη συνέχεια το «μωσαϊκό» του Μινωικού πολιτισμού. Θα εξετασθούν, ειδικότερα, καταρχήν η προηγούμενη εμπειρία, εκείνη των περιηγητών που ήρθαν σε επαφή με τον τοπικό πληθυσμό κατά κανόνα πριν τους αρχαιολόγους, κατόπιν τοπικές κοινότητες με τις οποίες ήρθαν σε επαφή οι αρχαιολόγοι, καθώς και κάποια αντικείμενα παρατήρησης μέσα από την υλική και συμβολική παράδοση των ντόπιων και τρόποι με τους οποίους γίνεται εμφανής η σημασία τους για τις αρχαιολογικές ερμηνείες. Βασικές πηγές της εργασίας είναι οι μελέτες του Ξανθουδίδη, ο οποίος χρησιμοποιεί για

¹⁹ «Η ανθρώπινη ιστορία είχε τώρα χαρτογραφηθεί ως γραμμική εξελικτική διαδικασία από το στάδιο του κνηγιού και της συνάθροισης ανθρώπων, που ονομάστηκε «Πρωτογονισμός», στο πρώιμο στάδιο της καλλιέργειας της γης, που ονομάστηκε «Βαρβαρότητα», μέχρι τον «Πολιτισμό», που καθορίστηκε από την χρήση της γραφής» (MacGillivray, 2002, 124).

πρώτη φορά κρητικές λαογραφικές παρατηρήσεις για την ερμηνεία αρχαιολογικών ευρημάτων, σχετικές παρατηρήσεις του Evans στο μνημειακό έργο του *The Palace of Minos at Knossos*, καθώς και άλλες βιβλιογραφικές αναφορές του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, από το 1880 περίπου έως τη δεκαετία του 1920-30. Οι μεταφράσεις παραθέσεων από ξενόγλωσσα κείμενα είναι δικές μου. Επιπλέον, στο τέλος της εργασίας παρατίθεται ένα γλωσσάρι κρητικών λέξεων.

Οι ερμηνευτικές προσεγγίσεις που προέκυψαν στην περίπτωση της Κρήτης και του Μινωικού πολιτισμού, όπως και σε πολλές άλλες αρχαιολογικές περιπτώσεις, δεν είναι αποκομμένες από τον τόπο και τους ανθρώπους του, παρόλο που ο χρόνος αποτελεί κατά κάποιο τρόπο «εχθρό» στις όποιες ερμηνευτικές προσπάθειες αναλογιών και συνέχειας. Ωστόσο, η δύναμη της παράδοσης δεν είναι αμελητέος παράγοντας, ιδιαίτερα σε μικρούς τόπους ή σε ένα νησί όπως την Κρήτη, της οποίας οι άνθρωποι αποτέλεσαν μια σημαντική πηγή πληροφόρησης, που προσφέρεται απλόχερα για διερεύνηση.

Κεφάλαιο Ι . Περιηγητές. Η προηγούμενη εμπειρία.

Με την ανάπτυξη της επιστημονικής αρχαιολογίας τον 19^ο αιώνα και κατ' επέκταση την εξέλιξη της έρευνας του πεδίου και των απαιτούμενων μεθόδων, τεχνικών και εργαλείων, οι ανασκαφείς άρχισαν να γίνονται οι αμερόληπτοι παρατηρητές ενός άγνωστου παρελθόντος, που έπρεπε να πάρει τη θέση του μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, μέσα από την «αποκρυπτογράφηση» των αρχαιολογικών ευρημάτων και την ένταξή τους στα πολιτισμικά τους συμφραζόμενα. Στην περίπτωση της Κρήτης, και όχι μόνο, σημαντικός προς την κατεύθυνση αυτή υπήρξε ο προηγούμενος ρόλος των περιηγητών.

Οι ξένοι περιηγητές, Ευρωπαίοι κυρίως, υπήρξαν από τους πρώτους «θεατές» του κρητικού πολιτισμού, για τον οποίο γράφουν στα κείμενα τους, που περιλαμβάνουν κάθε είδους ημερολόγια, επιστολές, επίσημες αναφορές, ταξιδιωτικές αφηγήσεις στη λατινική και σε άλλες εθνικές γλώσσες. Στις εντυπώσεις τους περιλαμβάνονται γραφικές και γλαφυρές περιγραφές για τον τόπο, τους κατοίκους, τα ντόπια ήθη και έθιμα -τα οποία παρουσιάζονται μέσα από τη δυτική νοοτροπία, κυρίως την αγγλική και γαλλική. Οι περιηγητές που ήρθαν στην Κρήτη από τον 18^ο αιώνα και μετά, την περίοδο του έντονου φιλελληνισμού, διασώζουν σημαντικές πληροφορίες για τον τόπο και τις αρχαιότητες. Οι περισσότεροι Ευρωπαίοι περιηγητές ήταν αρχαιολάτρες και πολλοί από αυτούς και αρχαιοσυλλέκτες και αρχαιοθήρες. Οι ταξιδιώτες λόγιοι γυρνούν το νησί, από χωριό σε χωριό και από πόλη σε πόλη, με ντόπιους διερμηνείς και οδηγούς και ενίοτε περιδιαβαίνουν ακόμη και δυσπρόσιτες περιοχές, βουνά, σπήλαια κ.ά. Πολλοί χαρτογραφούν, μάλιστα, θέσεις και συλλέγουν τοπωνύμια. Στις περιηγήσεις τους εντοπίζουν και καταγράφουν μνημεία αλλά και κινητά ευρήματα και τα συγκρίνουν με τις αρχαίες γραπτές πηγές. Προπαντός, συνδιαλέγονται με τους κατοίκους του νησιού και μαθαίνουν από αυτούς για την ιστορία του κάθε τόπου, τις ονομασίες της χλωρίδας και της πανίδας, τα τοπικά προϊόντα του νησιού, τα ήθη και τα έθιμα, τις λαϊκές δοξασίες και τις εν γένει συνήθειες των Κρητικών, τους τρόπους έκφρασής τους -μερικοί μαθαίνουν ακόμα και τη γλώσσα.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του R. Pashley, που επισκέπτεται την Κρήτη στις αρχές του 18^{ου} αιώνα, και κάνει σκοπό του να μάθει την κρητική διάλεκτο για να κατανοήσει καλύτερα τον χώρο που επισκέπτεται. «Ξέρει ότι πρέπει να μπορεί

να επικοινωνεί άμεσα με τους ανθρώπους και να μη χρειάζεται τη μεσολάβηση του διερμηνέα, ο οποίος, όπως σημειώνει ο ίδιος, διαστρεβλώνει το νόημα»²⁰. Η περιηγητική παράδοση, λοιπόν, είναι πολύ σημαντική, όχι μόνο για τον πλούτο των στοιχείων που καταγράφει, αλλά και επειδή οι περιηγητές υπήρξαν οι πρώτοι αρχαιόφιλοι και αρχαιογνώστες που ουσιαστικά ήρθαν σε επαφή με τον ντόπιο πληθυσμό, άντλησαν γνώσεις από αυτόν και τις ενσωμάτωσαν στην αρχαία ελληνική παράδοση.

Τις περισσότερες φορές, τα σχόλιά τους είναι πολύ διαφωτιστικά σχετικά με το πώς έβλεπαν τον κρητικό πολιτισμό και τις διάφορες εκφράσεις του μέσα από την κλασική κυρίως παιδεία που διέθεταν. Έτσι, μιλώντας για τους κρητικούς χορούς, ο Pashley αναφέρει: «Δεν χρειάζεται βέβαια μεγάλη φαντασία για να δει κανείς στον χορό των νεαρών Κρητών μια εικόνα που διατηρεί επί τρεις χιλιάδες χρόνια ορισμένα χαρακτηριστικά του κνωσιακού χορού»²¹. Σε μια άλλη περίπτωση, ο Άγγλος περιηγητής παρατηρεί με αφορμή τη φιλοξενία του στο σπίτι ενός παπά: «Είναι σαν να μεταφερθήκαμε σε μια εποχή πριν από τρεις χιλιάδες χρόνια»²². Επιπλέον, στο γλωσσικό ιδίωμα των Σφακιανών αναγνωρίζει κατάλοιπα της αρχαίας κρητο-δωρικής διαλέκτου, ενώ για την ενδυμασία των Κρητικών πιστεύει ότι, κάτι ανάλογο θα φορούσαν και οι πρόγονοί τους δύο χιλιάδες χρόνια πριν²³.

Από τα ταξιδιωτικά συγγράμματα προκύπτουν συχνά πτυχές της νοοτροπίας και των συμπεριφορικών κωδίκων των ντόπιων απέναντι στους ξένους. Η γενική εντύπωση είναι ότι οι Κρητικοί είναι φιλόξενοι και πρόθυμοι να βοηθήσουν και να πληροφορήσουν τους επισκέπτες, και μόνο λίγοι είναι καχύποπτοι και διστακτικοί. Πολλοί, μάλιστα, νοιάζονται φανερά για τις αρχαιότητες του τόπου τους και προτρέπουν τους περιηγητές να κάνουν ανασκαφές σε θέσεις που τους υποδεικνύουν, καθώς γνωρίζουν ότι εκεί υπάρχουν αρχαία²⁴.

Οι πληροφορίες που συνέλεξαν οι ξένοι περιηγητές βοήθησαν σημαντικά τους πρώτους αρχαιολόγους που άρχισαν τις έρευνές τους τον 19^ο αιώνα. Αφού καταγράφουν, μεταξύ άλλων, τοπωνύμια, μνημεία, αρχαίες εγκαταστάσεις και πρακτικές που επιβίωναν έως τις μέρες τους. Αποτέλεσαν ουσιαστικά ένα πολύτιμο οδηγό για τη γνωριμία των αρχαιολόγων με ένα νέο τόπο που «υποσχόταν» πλούτο

²⁰ Γόντικα, 1991, Πρόλογος.

²¹ Γόντικα, 1991, I, 197.

²² Ο.π., 212.

²³ Ο.π., II, 138, 182.

²⁴ Ο.π., I, 62.

αρχαιολογικών ανακαλύψεων. Η επαφή όμως των ιδίων με τον χώρο και τους ανθρώπους του θα ήταν συχνά καθοριστική για τις αρχαιολογικές έρευνες στην Κρήτη.

Ωστόσο, είναι πολύ δύσκολο να γεφυρωθεί το χάσμα ανάμεσα στη γνώση του «θεατή» και τη γνώση του πληροφοριοδότη, ιδιαίτερα όταν ο πρώτος αποτελεί έναν δυτικό μελετητή γενικότερα, έναν Ευρωπαίο ή Αμερικανό εθνογράφο, έναν αρχαιολόγο, που καλείται να παρατηρήσει και να ερμηνεύσει τη καθημερινή ζωή ενός άλλου πολιτισμού, διαφορετικού από τον δικό του. «Ο εθνογράφος σε μεγάλο βαθμό δεν μπορεί να αντιληφθεί αυτό που αντιλαμβάνονται οι πληροφοριοδότες του»²⁵. Και αυτό γιατί ο «θεατής» είναι φορέας της δικής του ατομικής και επιστημονικής αντίληψης για τους ανθρώπους, που είναι απόρροια του δικού του, του δυτικού πολιτισμού, από την οποία δεν μπορεί να αποδεσμευτεί πλήρως. Με αποτέλεσμα να λειτουργεί σύμφωνα με ένα πρότυπο μελέτης και ερμηνείας που είναι συνυφασμένο με τις εκφράσεις των δυτικών πολιτιστικών ιδεών.

Ο C. Geertz επισημαίνει ότι, η προσπάθεια να κατανοήσουμε τους άλλους σε αναλογία με τους εαυτούς μας μπορεί να μας οδηγήσει σε λάθη. Ο ίδιος αναφέρει ότι, «από το να επιχειρήσουμε να τοποθετήσουμε την εμπειρία των άλλων στο πλαίσιο εργασίας μιας τέτοιας αντίληψης (εννοεί της δυτικής) προτιμότερο είναι να τους κατανοήσουμε, το οποίο απαιτεί να βάλουμε κατά μέρος εκείνη την αντίληψη και να δούμε τις εμπειρίες τους μέσα στο πλαίσιο εργασίας της δικής τους ιδέας για την ατομικότητα»²⁶.

²⁵ Geertz, 2000, 58.

²⁶ Ο.π., 59.

Κεφάλαιο II . Ο «θεατής» και οι «πληροφοριοδότες». Οι πρώτοι αρχαιολόγοι και οι μικρές τοπικές κοινότητες

A. Αρχαιολογικές περιηγήσεις στην Κρήτη

Ακολουθώντας τις διαδρομές των περιηγητών, πολλοί ξένοι και Έλληνες αρχαιολόγοι έκαναν αναγνωριστικά ταξίδια στην Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20ού αιώνα (Εικ. 1). Στις περιηγήσεις τους και αργότερα, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών τους, ήρθαν σε επαφή με διάφορες ομάδες ντόπιων και με τοπικές κοινότητες, που επέδρασαν, σε διαφορετικό βαθμό, στα αποτελέσματα των ερευνών τους. Πολλοί από αυτούς, όπως οι L. Mariani, F. Halbherr, D.G. Hogarth, A. Evans και J.L. Myres, προσπάθησαν να εντοπίσουν γνωστές και άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις, να καταγράψουν και να χρονολογήσουν τα ορατά τους μνημεία και να συλλέξουν κινητά ευρήματα. Έπαιρναν συχνά μαζί τους Κρήτες οδηγούς, οι οποίοι γνώριζαν τη γλώσσα, τους επικοινωνιακούς κώδικες, το τοπίο και τα μνημεία του τόπου. Κάποιοι Κρητικοί συνόδευαν ξένους επισκέπτες επί δέκα τουλάχιστον χρόνια,

Εικόνα 1. Επίσκεψη στο λατομείο της Αγίας Ειρήνης στην Κνωσό (1910) από τους Evans, Doll και Mackenzie με ντόπιους οδηγούς (Brown, 1989, Εικ. 42b)

όπως ο Αλεβίζος Παπαλεξάκης, που από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, υπήρξε οδηγός του Halbherr και έπειτα του Evans και είχε «αληθινή όσφρηση για αρχαιότητες»²⁷. Στις περιοδείες τους, οι ερευνητές περνούσαν από χωριά και συνομιλούσαν απαραίτητα με τους κατοίκους. Εκείνοι τούς έδειχναν παλαιά αντικείμενα, τούς οδηγούσαν σε

²⁷MacGillivray, 2002, 221.

τοποθεσίες με αρχαία κτίσματα, τα οποία σημείωναν μαζί με αντίστοιχα τοπωνύμια και άλλες σχετικές πληροφορίες.

Ο Evans υπήρξε ένας από τους ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένους «θεατές» της κρητικής παράδοσης. Η Α. Brown παραθέτει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για τις επαφές που είχε ο ίδιος στη διάρκεια των πολλών ταξιδιών του στην Κρήτη²⁸. Για παράδειγμα, σε μια περιήγησή του στην Αξό, ο ίδιος αναφέρει: «οι κάτοικοι της αγροικίας μου έφεραν κάποια χάλκινα νομίσματα τα περισσότερα σε κακή διατήρηση... Επίσης μου έδειξαν μια γαλόπετρα σε πρώιμο στάδιο κατασκευής της, ένα πλήινο αντικείμενο διακοσμημένο με εγχάρακτες μυκηναϊκές σπείρες και μια χάντρα...»²⁹. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι συχνά στις σημειώσεις στο ημερολόγιό του, δίπλα από τον αγγλικό όρο για τα αρχαιολογικά ευρήματα παραθέτει και την αντίστοιχη ελληνική ή ενδεχομένως κρητική ονομασία τους, με την ένδειξη «*native word*» (τοπική λέξη). Χρησιμοποιεί και όρους της καθομιλουμένης σε πολλές φράσεις του, όπως: «The Hegoumen was gratified to find that Freeman was my Πενθερός»³⁰ (Ο Ηγούμενος ευχαριστήθηκε όταν έμαθε ότι ο Freeman ήταν πεθερός μου). Φθάνοντας κάποτε ακόμη και σε ένα είδος αγγλο-κρητικής ανάμειξης στα γραπτά του, όπως: «*At Kamares all ποιμένες “κοιμώνται μαζί με τα ζώα”...*»³¹.

Ο Evans, όπως και άλλοι αρχαιολόγοι της εποχής –και όχι μόνο– επιδιώκουν, επομένως, την επαφή με τους ντόπιους κατοίκους και τη γλώσσα τους για να μπορέσουν να κατανοήσουν τον «διαφορετικό» πολιτισμό της Κρήτης. Χρησιμοποιούν, δηλαδή, την προσφερόμενη «ζωντανή» εμπειρία που βιώνουν στο κρητικό παρόν για να αποκτήσουν έστω και μια πολύ έμμεση πρόσβαση στο παρελθόν που καλούνται να «ανασυστήσουν».

Από την άλλη μεριά, στα αστικά κέντρα και τις κωμοπόλεις του νησιού οι ίδιοι συναντούν μέλη των τοπικών κοινωνικών ελίτ, της διοίκησης, της εκκλησίας, όσο και σημαντικούς πνευματικούς ανθρώπους, συλλέκτες, αρχαιόφιλους και διπλωμάτες. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι κρητικές αρχές δεν είναι πάντοτε ευνοϊκά διακείμενες απέναντι στους ξένους. Για παράδειγμα, ο Βρετανός διπλωμάτης Τ. Sandwith αναφέρει το 1893 ότι «μεγαλύτερο εμπόδιο για τον ερευνητή αρχαιοτήτων αποτελεί ο πατριωτικός ζήλος με τον οποίο κάποιοι μορφωμένοι Έλληνες αντιμετωπίζουν τον ξένο στις μεγάλες πόλεις. Υπάρχει ένα νεοσύστατο μουσείο στην

²⁸ Brown, 2001.

²⁹ Ο.π., 43.

³⁰ Ο.π., 59.

³¹ Ο.π., 63.

Κάντια, στο οποίο οι Κρήτες ανυπομονούν να τοποθετηθούν όλα τα αντικείμενα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Καθώς, όμως, οι τουρκικές Αρχές θα προτιμούσαν να τα στείλουν στην Κωνσταντινούπολη, οι τελευταίοι αποθαρρύνουν την αναζήτηση αρχαιοτήτων μέχρι να περάσει το νησί στην ελληνική κυριαρχία, κάτι που δεν μπορεί να πει κανείς πότε θα γίνει»³². Χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Χατζιδάκις: «...διότι πολλοί Κρήτες βουλευταί προτίθενται να προτείνωσι νόμον απαγορεύοντα απολύτως εις πάντα ανασκαφάς εν Κρήτη. Οσο παράδοξο κι αν φαίνεται ο νόμος αυτός εκ πρώτης όψεως, είναι προνοητικώτατος· διότι τα νυν δια των ανασκαφών από των σπλάγχων της γης ανορουσόμενα μαρτύρια παλαιάς δόξης της νήσου φυγαδεύονται τα πλείστα εις την Ευρώπην. Και η ίδρυσις δε αρχαιολογικού μουσείου εν Κρήτη δεν εξασφαλίζει ταύτα· διότι εν μελλούση επαναστάσει ουδείς δύναται να προΐδῃ την τύχην του μουσείου και των εν αυτώ. Άριστος άρα θεματοφύλαξ των αρχαιοτήτων της Κρήτης εισίν οι κόλποι της γης, έως ου έλθη το πλήρωμα του χρόνου»³³.

Πέρα από τις συχνά μεγάλες δυσκολίες της απόκτησης άδειας ανασκαφής από τις Αρχές, υπήρχαν και προβλήματα «απαλλοτριώσεων», δηλαδή αγοράς των υπό διερεύνηση εκτάσεων, καθώς η γη ανήκε σε ντόπιους, Κρητικούς και Οθωμανούς ιδιώτες, και όχι στο κράτος, και οι ιδιοκτήτες ζητούσαν συνήθως πολλά χρήματα για την πώλησή της. Εάν, παρόλα αυτά, οι ανασκαφείς κατάφερναν να πάρουν τις επιθυμητές άδειες και να αγοράσουν τα χωράφια, έπρεπε επιπλέον να εξασφαλίσουν την χρηματοδότησή των εργασιών τους, τις οποίες κάποιιοι χρειάστηκε να συνεχίσουν με δικά τους χρήματα.

Χαρακτηριστική είναι η βοήθεια του Χατζιδάκι στον Evans, ο οποίος αν και αρχικά υποστήριζε την άποψη της απαγόρευσης των ανασκαφών στην Κρήτη (βλ. παραπάνω σημ. 33), «ένιωσε ίσως με την παρουσία του Evans, ότι είχε έρθει η ώρα για να ανασκαφεί η Κνωσός»³⁴. Ο πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου βοήθησε και συμβούλεψε τον Άγγλο αρχαιολόγο σε όλες τις διαδικασίες –στην αγορά της γης από τους ιδιοκτήτες της και στις διαπραγματεύσεις μαζί τους. Κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων κρατούσε συνεχή επικοινωνία μαζί του μέσω αλληλογραφίας, του σύστησε μάλιστα έναν πολύ ικανό δικηγόρο, τον Αντώνιο

³² MacGillivray, 2002, 197.

³³ Χατζιδάκις, 1881, 15-16.

³⁴ Panagiotaki, 2004, 514.

Χατζιδάκι-Νίβα, ο οποίος και αποτέλεσε τον νομικό του εκπρόσωπό³⁵. Χωρίς λοιπόν την αποφασιστική βοήθεια του Χατζιδάκι δεν θα υπήρχε ανασκαφή της Κνωσού.

Οι σχέσεις των ξένων αρχαιολόγων με τους Κρήτες συναδέλφους τους δεν ήταν επομένως καταρχήν επιστημονικές, αλλά ουσιαστικά πολιτικές και πολλές φορές τους οδήγησαν σε αντιπαραθέσεις, αφού οι πνευματικοί προεστοί του νησιού αγωνίζονταν για την προστασία και την «εντοπιότητα» των αρχαιοτήτων του. Το γεγονός αυτό τους έφερνε συχνά σε υλική και ιδεολογική σύγκρουση με τα αρχαιολογικά συμφέροντα των ξένων μελετητών. Εξάλλου, αν και ακόμη λίγοι και οικονομικά ανίσχυροι, οι Κρητικοί ερευνητές συνέβαλαν και αυτοί δυναμικά με τις ανασκαφές τους. Αρκετές, μάλιστα, έρευνες ντόπιων αρχαιολόγων έτυχαν μεγάλης αναγνώρισης από τους ξένους μελετητές. Χαρακτηριστική είναι η εκτίμηση που εκφράζει και γραπτά ο Evans για το πρόσωπο και το έργο του Ξανθουδίδη³⁶.

Πιο «συνεργάσιμοι» εμφανίζονται οι Κρητικοί διπλωμάτες, οι οποίοι συχνά βοήθησαν τους «διψασμένους» ερευνητές στις σχέσεις τους με τους τοπικούς φορείς, όσο και στην επικοινωνία τους με ιδιώτες που είχαν στην κατοχή τους αρχαία αντικείμενα. Πολύ συχνά ήταν και οι ίδιοι αρχαιολόγοι και, κυρίως, συλλέκτες αρχαιοτήτων. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Ηρακλειώτη Υποπρόξενου της Ρωσίας Ιωάννη Μητσοτάκη, «ο οποίος είχε δημιουργήσει πολύ εντυπωσιακή συλλογή από αναθήματα, όπου συμπεριλαμβάνονταν αρχαία ελληνικά όπλα και τμήματα οπλισμού...»³⁷. Ο Μητσοτάκης πούλησε, πράγματι, στον Evans εικοσιένα σφραγιδόλιθους και ένα χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι, ενώ πολλά από τα αντικείμενα της συλλογής του προέρχονταν από τη «σύληση» του Ιδαίου Άντρου στον Ψηλορείτη, στην οποία φαίνεται ότι είχε αναμιχθεί και ο ίδιος³⁸.

Οι λεηλασίες αρχαίων χώρων και η πώληση των ευρημάτων από αυτούς αποτελούσε πολύ συχνό φαινόμενο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όταν αφενός υπήρχε ήδη έντονο ενδιαφέρον για τις ελληνικές αρχαιότητες, και αφετέρου ο κεντρικός έλεγχος ήταν ανεπαρκής. Με αποτέλεσμα να δρουν ανενόχλητοι αρχαιοκάπηλοι, κιβηλοποιοί και αρχαιοπώλες στην επαρχία και στα αστικά κέντρα του νησιού. Οι ξένοι αρχαιολόγοι απευθύνονταν σε αυτούς και προσπαθούσαν να αποκτήσουν όσο το δυνατό περισσότερα αρχαία αντικείμενα. Στην Κάντια, στο Ρέθυμνο και στα Χανιά, σε παλαιοπωλεία και σε χρυσοχοεία μέσα στις αγορές, μπορούσε εύκολα να

³⁵ Panagiotaki, 2004, 513-530.

³⁶ Κόπακα, 2002, 129.

³⁷ MacGillivray, 2002, 210.

³⁸ Ο.π., 209.

βρει κανείς αρχαία αντικείμενα από διάφορες περιόδους της αρχαιότητας. Στο ημερολόγιό του, ο Evans αναφέρει το 1894 για το Ηράκλειο: «Επισκέφτηκα το παζάρι, όπου βρήκα χρυσοχόους και έναν άντρα από τον οποίο αγόρασα 22 πρώιμους κρητικούς λίθους..., δύο μικρά ελληνικά μαρμάρινα κεφάλια από τη Γόρτυνα, μερικά νομίσματα...»³⁹. Εντατική δραστηριότητα διακίνησης αρχαίων υπήρχε και στα χωριά, όπου «ερασιτέχνες» ντόπιοι συχνά πωλούσαν ή δώριζαν ευρήματά τους.

B. Ανασκαφές

Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η επαφή των αρχαιολόγων με τους ντόπιους έγινε αμεσότερη, αφού με το ξεκίνημα των ανασκαφών, οι ίδιοι πλέον ζουν και συναναστρέφονται καθημερινά με αυτούς. Σημαντικό κεφάλαιο υπήρξε, κάθε φορά, η επιλογή του επιτελείου των εργατών της ανασκαφής. Ο αρχαιολόγος όριζε έναν αρχιεργάτη, ο οποίος διάλεγε σκαπανείς, καροτσέρηδες, γυναίκες που έπλεναν τα ευρήματα, και παιδιά για να κουβαλούν νερό. Συνήθως, υπήρχε μεγάλη προθυμία – πραγματικός συνωστισμός- από τους ντόπιους για να επιλεγούν ως εργάτες των ανασκαφών. Οι περισσότεροι θαύμαζαν τους αρχαιολόγους και ήθελαν να συμμετέχουν και οι ίδιοι στις αποκαλύψεις του ένδοξου παρελθόντος τους. Κατά τον MacGillivray, «για τους χωρικούς της Κρήτης οι ξένοι αρχαιολόγοι ήταν σαν μάγοι με υπερφυσικές ιδιότητες και με την ικανότητα να βλέπουν μέσα από τον φλοιό της γης και να ξέρουν τι βρίσκεται από κάτω»⁴⁰. Εξάλλου, η αμοιβή για τις εργασίες τους ήταν απαραίτητο συμπλήρωμα των πενιχρών τους εσόδων.

Οι εργάτες των ανασκαφών θα αποτελέσουν μία από τις σημαντικότερες ομάδες «πληροφοριοδοτών» για τους αρχαιολόγους και θα τους οδηγήσουν στη «γρήγορη» εξοικείωσή τους με τον τόπο. Όπως συμβαίνει ακόμη και σήμερα στην ανασκαφή, ένας έμπειρος εργάτης -τεχνίτης όπως λέγεται ειδικότερα- μπορεί να παρατηρήσει και να αναγνωρίσει συχνά με μεγάλη ευκολία τύπους ευρημάτων και πολλές άλλες σχετικές λεπτομέρειες, που θα περνούσαν απαρατήρητες από τους αρχαιολόγους. Σε ανασκαφές, όπως αυτή στην Κνωσό, όπου απασχολήθηκαν από τριάντα μέχρι διακόσιοι περίπου Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί εργάτες ανά περίοδο, η τοπική συμβολή ήταν πολύτιμη: σε μια τεράστια ανασκαφική έκταση που απαιτούσε πολύ συστηματική δουλειά και οργάνωση. Ο D. Mackenzie γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτή η εκτέλεση πολλών εγχειρημάτων ταυτοχρόνως δεν θα ήταν

³⁹ Brown, 2001, 63.

⁴⁰ MacGillivray, 2002, 308.

δυνατή στις αρχές των ανασκαφών μας στην Κνωσό, χωρίς το έμπειρο προσωπικό των εργατών, οι οποίοι δούλευαν υπό την επίβλεψη ενός έμπειρου αρχιεργάτη»⁴¹.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε, όπως προαναφέρθηκε, η εντοπιότητα των εργατών και η εξοικειώσή τους με τις «παραδοσιακές» μορφές της καθημερινότητας στην Κρήτη. Πολλά από τα ευρήματα τούς ήταν συχνά οικεία, αφού είτε γνώριζαν και οι ίδιοι κάποιες ανάλογες ή συγγενικές «παραδοσιακές» μορφές τους που κατασκευάζονταν και χρησιμοποιούνταν στο νησί, είτε είχαν ακούσει για αυτά από τους γονείς και τους παππούδες τους. Υπάρχουν πολυάριθμες περιπτώσεις ανασκαφών που επικαλούνται στα γραπτά τους αυτή ακριβώς την «τοπική μαρτυρία» ή «γνώμη» (*native opinion*), για παράδειγμα, στα ημερολόγια και τις δημοσιεύσεις του Evans. Έτσι, δίπλα στο σχέδιο ενός μικρού σταυρόσχημου ειδωλίου από την Κνωσό, ο ανασκαφέας σημειώνει και την άποψη των εργατών, που το χαρακτήρισαν «σταυρό»⁴². Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η αναφορά του ότι οι σημαντικές συσσωρεύσεις μικρών πήλινων άωτων κωνικών κυπέλλων, που θύμισαν στους εργάτες τα μικρά τούρκικα φλιτζάνια χωρίς λαβή για τον καφέ, τους ενέπνευσαν να ονομάσουν «Καφενείον» (Café), τον χώρο εύρεσής τους⁴³. Τον χαρακτηρισμό αυτό διατήρησε ο Evans και αργότερα, στην επίσημη δημοσίευση της

Εικόνα 2. Ο Κύπριος επιστάτης Γρηγόρης Αντωνίου (κέντρο κάτω) περιστοιχισμένος από Κρήτες εργάτες στην Κνωσό (MacGillivray, 2002, Εικ. σελ.657).

⁴¹ Momigliano, 1999, 45. Ο Mackenzie εννοεί τον Γρηγόρη Αντωνίου (Εικ. 2 – βλ. και παρακάτω).

⁴² MacGillivray, 2002, 311.

Κνωσού. Εξάλλου, όταν βρέθηκε ένας πιθίσκος γεμάτος με μικρά καμένα όσπρια, οι εργάτες αμέσως τα αναγνώρισαν ως «κουκιά Μισιριώτικα», δηλαδή «αιγυπτιακά» (Μισίρ = η Αίγυπτος στα τούρκικα): μια ποικιλία που εισαγόταν σε μεγάλες ποσότητες στην Κρήτη από την Αλεξάνδρεια⁴⁴.

Εκτός από την ουσιαστική συμμετοχή τους στην αναγνώριση και ερμηνεία των ευρημάτων, αρκετά μέλη του εργατικού προσωπικού βοήθησαν και στον εντοπισμό αρχαιοτήτων. Γνωστή από το ημερολόγιο του Evans είναι η ιδιαίτερη ικανότητα του Γρηγόρη Αντωνίου (Εικ. 2), ενός έμπειρου Κύπριου επιστάτη, που είχε προηγουμένως εκπαιδευτεί στις βρετανικές ανασκαφές στην Κύπρο. Στην Κρήτη τον κάλεσε ο D. Hogarth, ο οποίος και τον σύστησε στον Evans. Ο Αντωνίου ήταν γνωστός «κυνηγός θησαυρών». Είχε μια περίεργη γνώση των άγριων φυτών που δείχνουν την ύπαρξη αρχαιοτήτων σε μια περιοχή. Για παράδειγμα, οι συκίες και τα άγρια μάραθα αποτέλεσαν τον συχνά επιτυχή «οδηγό» του, αφού αυτά συνήθως φύονται πάνω σε αρχαίες υπεδάφεις διαμορφώσεις⁴⁵. Ο ίδιος παρέμεινε ο βασικός αρχιεργάτης στην Κνωσό, πιθανόν μέχρι το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Τον διαδέχτηκε ο Αλή Μπαριτάκης, ένας μουσουλμάνος Κρητικός, όπως φαίνεται από το ημερολόγιο του Mackenzie⁴⁶, ο οποίος ήταν υπεύθυνος και για τη διαχείριση του εργατικού δυναμικού και των προβλημάτων του. Τόσο ο Μπαριτάκης όσο και ο Αντωνίου είχαν κερδίσει το θαυμασμό και τη φιλία του. Ο Evans εξηγεί την ιδιαίτερη σχέση του πολύτιμου βοηθού του με τους εργαζόμενους στην ανασκαφή: «Το απλό περιβάλλον, όπου έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του είχε ως αποτέλεσμα μια ενδότερη κατανόηση των ντόπιων εργατών και ένα συντροφικό αίσθημα με αυτούς, που υπήρξε αληθινό πλεονέκτημα για την πορεία του επίπνου εγχειρήματός μας»⁴⁷.

Πολύ γνωστός, επίσης, είναι και ο Μανώλης Ακουμιανάκης (Εικ. 3), ο «γερολύκος» του Evans, που υπήρξε σημαντικότερη βοήθεια του Άγγλου αρχαιολόγου, χάρη στις γνώσεις που είχε αποκομίσει μέσα από τη στενή επαφή του με τις πρώιμες περιόδους της ανασκαφής. Σε νεαρή ηλικία, το «Μανολάκι», όπως τον αποκαλούσαν τρυφερά, είχε βρεθεί τυχαία στην Κνωσό για να πουλήσει κεράσια. Εντυπωσιασμένος από τις ανασκαφές, αποφάσισε να μείνει. Υπήρξε, συγχρόνως,

⁴³ Evans, 1899-1900, 7.

⁴⁴ Evans, 1900-1901, 20.

⁴⁵ MacGillivray, 2002, 454.

⁴⁶ Momigliano, 1999, 65.

⁴⁷ Αυτόθι.

γενικός επόπτης της περιουσίας του Evans, ενώ βοήθησε σημαντικά τον Mackenzie, ακόμη και στην κεραμική⁴⁸.

Ένας άλλος ντόπιος που αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στο ημερολόγιο του Mackenzie, είναι ο Κωστής Χρονάκης⁴⁹. Μαζί με τη γυναίκα του, Μαρία, φρόντιζε τη Βίλα Αριάδνη και εκτελούσε, συγχρόνως, χρέη μπάτλερ, τεχνίτη και μάγειρα. Αφού, εκτός από το εργατικό δυναμικό της ανασκαφής, αρκετοί ντόπιοι ανήκαν στο υπηρετικό προσωπικό των ξένων μελετητών και φρόντιζαν για τη φύλαξη, τη διαμονή και το φαγητό τους.

Συνοψίζοντας, οι αρχαιολόγοι που εργάζονται στην Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πέρα από τις καθαυτές ανασκαφικές τους ασχολίες, συνδιαλέγονται ποικιλοτρόπως με τους ντόπιους, «παρατηρούν» μαζί τους τις τοπικές συνήθειες, στην προσπάθεια να κατανοήσουν τα ευρήματά τους μέσα από τις ζωντανές, «παραδοσιακές» τους συνάψεις. Συγχρόνως, βοηθούνται ουσιαστικά από αυτούς στις επιτόπιες έρευνες, όσο και στην καθημερινότητά τους.

**Εικόνα 3. Ο Κρητικός Μανώλης Ακουμιανάκης
καθισμένος στα αριστερά (Brown, 1989, Εικ. σελ. 27)**

⁴⁸ Ο.π., σημ. 43, 67.

⁴⁹ Ο.π., 68.

Κεφάλαιο III . Εθνοαρχαιολογική ερμηνεία και τοπική παράδοση

Η παρατήρηση των φαινομένων του «ζωντανού» χώρου, σε σχέση με τα αρχαιολογικά ευρήματα στην Κρήτη του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα, θα οδηγήσει ξένους και ντόπιους αρχαιολόγους σε συγκρίσεις και αναλογίες, με στόχο την ερμηνεία αρχαίων αντικειμένων, πρακτικών και διαδικασιών. Η χρήση λαογραφικών και εθνογραφικών δεδομένων με ερμηνευτική αρχαιολογική διάθεση αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, μια πρώιμη «εθνοαρχαιολογική προσέγγιση». Η τάση αυτή παραπέμπει, ως ένα βαθμό, σε μια αναγκαιότητα, και δεν είναι ξέχωρη από τη γενικευμένη θεωρητική ανησυχία της εποχής να διασφαλιστεί η πολιτισμική «συνέχεια» του ελληνικού χώρου. Οι λαογραφικές μελέτες δείχνουν καθαρά, ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, την ανάγκη διαχρονικών πολιτισμικών «επιβιώσεων». Προκύπτει, λοιπόν, ένας σχολιασμός βασικών αρχαιολογικών προτάσεων, σε περισσότερους τομείς της υλικής και της συμβολικής παραγωγής, που στηρίζεται ουσιαστικά στην παρατήρηση της «παραδοσιακής» ζωής στο νησί. Αυτό δεν είναι παράδοξο, αφού ο γενικότερος επιστημονικός προβληματισμός της αρχαιολογίας και της εθνογραφίας έχουν μια άμεση συνάφεια. Όπως παρατηρεί ο Ν. Ευστρατίου, «η εθνογραφία καταγράφει, μελετάει και ερμηνεύει κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα με αφορμή σημερινές πρακτικές, ενώ η αρχαιολογία έχει τα ίδια ερευνητικά ενδιαφέροντα για φαινόμενα του παρελθόντος. Η αρχαιολογία αναζητεί τον ερμηνευτικό σχολιασμό των υποθέσεων της στα εθνογραφικά δεδομένα και η εθνογραφική παρατήρηση χρειάζεται την αρχαιολογική παρέμβαση, για να ελέγξει την υποτιθέμενη διαχρονική ισχύ της πραγματικότητας που περιγράφει»⁵⁰.

Επομένως, εκτός από τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα και τα γενικά θεωρητικά πρότυπα της αρχαιολογίας της περιόδου αυτής, οι ανασκαφείς στην Κρήτη επηρεάζονται και από την τοπική πραγματικότητα, αναγνωρίζουν στοιχεία του παρελθόντος στο παρόν και προβληματίζονται, σχολιάζουν και συγκρίνουν τις σύγχρονες με τις αρχαιότερες πρακτικές σε όλους σχεδόν τους τομείς της ανθρώπινης παραγωγής. Παρακάτω παρουσιάζονται ενδεικτικά, μερικές από τις «εθνοαρχαιολογικές» τους παρατηρήσεις.

⁵⁰ Ευστρατίου, 2002, 52.

α. Αρχιτεκτονική

Μια από τις πιο πρώιμες και χαρακτηριστικές ενότητες, στις οποίες χρησιμοποιούνται με τρόπο άμεσο λαογραφικές και εθνογραφικές διαπιστώσεις για την ερμηνεία αρχαιολογικών ευρημάτων είναι η αρχιτεκτονική. Συστηματικότερη από όλες, στην κατεύθυνση αυτή, είναι η συμβολή του Ξανθουδίδα, που είναι συγχρόνως Κρητικός -γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Αβδού Λασιθίου-, λόγιος με μεγάλη ευρυμάθεια και αρχαιολόγος.

Έτσι, για παράδειγμα, στο παράρτημα της μελέτης του για τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς, το 1924, ο Ξανθουδίδης συγκρίνει τα προϊστορικά αυτά μνημεία με τα ποιμενικά μιτάτα στη Νίδα και τον υπόλοιπο Ψηλορείτη (Εικ. 4). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: «Στην πεδιάδα της Νίδας, στο όρος Ίδη, και γύρω από αυτήν υπάρχουν σήμερα μερικές δωδεκάδες από θολωτά κτίσματα τα οποία έχτισαν οι βοσκοί της Ίδης και τα χρησιμοποιούν ως τυροκομεία για την παραγωγή τυριού (μιτάτα), ή ως αποθηκευτικούς χώρους, το καλοκαίρι, για το τυρί που φτιάχνουν (τυρόσπιτα). Η προσοχή μου έπεσε σε αυτές τις θολωτές κατασκευές αρχικά το 1913 και έκπληκτος είδα πόσο μοιάζουν στη μορφή και στον τρόπο κατασκευής με τους μινωικούς θολωτούς τάφους της γειτονικής πεδιάδας [της Μεσαράς]»⁵¹.

Εικόνα 4. Θολωτό μιτάτο στη Νίδα (Xanthoudides, 1924, πιν. LX).

Βασικές αναλογίες εντοπίζει και στη μέθοδο της θολωτής στέγασης και στη κυκλική κάτοψη των κτισμάτων, καθώς και στον προσανατολισμό της εισόδου τους, που βρίσκεται συνήθως στην ανατολική πλευρά. Η μόνη διαφορά που σημειώνει ο

⁵¹ Xanthoudides, 1924, 136.

μελετητής είναι το μέγεθος και τα διαφορετικά κατασκευαστικά υλικά, τα οποία έχουν άμεση σχέση με τους τοπικούς διαθέσιμους πόρους. Έτσι, τα μιτάτα είναι κατασκευασμένα «από μεγάλες πλάκες ασβεστόλιθου, τις οποίες προμηθεύει σε αφθονία η Ίδη, και τοποθετούνται «ξηρολιθικά», χωρίς να τις συγκρατεί πηλοκονίαμα, αφού η περιοχή είναι βραχώδης και πρακτικά άνυδρη· ενώ οι μινωικοί θόλοι στην πεδιάδα, όπου οι μεγάλοι λίθοι δεν είναι γενικά εύκολο να βρεθούν, αλλά υπάρχει άφθονο χώμα και νερό, ήταν κατασκευασμένοι από μικρότερους λίθους συνδεδεμένους μεταξύ τους με ποσότητες πηλού»⁵².

Εξχωριστό ενδιαφέρον έχει το τελικό σχόλιο του Ξανθουδίδη: «Κατά τη γνώμη μου αυτή η ομοιότητα δεν είναι τυχαία. Οι βοσκοί απάντησαν στις ερωτήσεις μου λέγοντάς μου ότι αυτή η γνώση της μεθόδου κατασκευής των μιτάτων μεταβιβάζεται επί γενεές, από πατέρα σε γιο. Θέλω να πιστεύω ότι αυτά τα κτίσματα είναι το αποτέλεσμα μιας πολύ παλιάς παράδοσης που πηγαίνει ακριβώς πίσω στον παλαιότερο πολιτισμό στο νησί και ότι αυτή η κατασκευαστική μέθοδος διατηρήθηκε αρχικά για θρησκευτικούς σκοπούς και ποτέ δεν έσβησε στην Ίδη εξαιτίας των τοπικών συνθηκών. Διότι ήταν εξαιρετικά κατάλληλη για τα μόνα υλικά που είναι διαθέσιμα στην περιοχή και η σταθερότητα του θολωτού σχήματος ήταν καλά προσαρμοσμένη για να αντέχει στο βάρος του χειμερινού χιονιού»⁵³. Ο αρχαιολόγος, λοιπόν, συζητά με τους ντόπιους, αναζητά τις απαρχές των τεχνικών κατασκευής των μιτάτων, και τις τοποθετεί υποθετικά, αλλά εκλογικευμένα, πίσω στο προϊστορικό παρελθόν του νησιού: κάνοντας καθαρά λόγο για τη συνέχεια μιας εμπειρικής πρακτικής που διατηρήθηκε επί πολλές χιλιετίες.

Ιδιαίτερα ευαίσθητος σε ζητήματα αρχιτεκτονικής αναλογίας και «συνέχειας» στην Κρήτη είναι και ο Evans. Στον πρώτο τόμο του *The Palace of Minos at Knossos*, αναφέρει σχετικά με την πρώτη από τις μεγάλες κυκλικές υπόγειες κατασκευές της Δυτικής Αυλής του ανακτόρου (Εικ. 5): «...στην κυκλική λακκοειδή κατασκευή που έχει επένδυση από λίθους και είναι γνωστή στους ντόπιους ως «κουλούρα» κάτω από το μεταγενέστερο δάπεδο της Δυτικής Πτέρυγας της Κνωσού...»⁵⁴. Ενώ στον τέταρτο τόμο του ίδιου έργου συμπληρώνει: «...είχε έρθει ήδη στο φως και ανασκάφηκε κατά τη διάρκεια του πρώτου χρόνου εργασίας κάτω από την ύστερη επέκταση της λιθόστρωτης περιοχής της Αυλής ένας ευρύχωρος λάκκος επενδυμένος με πέτρες,

⁵² Αυτόθι.

⁵³ Αυτόθι.

⁵⁴ Evans, 1921, 207.

γνωστός ως «κουλούρα» από τον όρο που του αποδόθηκε από τους κρητικούς εργάτες...»⁵⁵. Ο χαρακτηρισμός «κουλούρα» έχει έκτοτε «πολιτογραφηθεί» ως «δόκιμος» αρχαιολογικός όρος: χρησιμοποιείται από τον ανασκαφέα σε όλες τις υπόλοιπες μελέτες του, και ισχύει ακόμη και σήμερα. Επομένως, ο πολύς Evans «αφουγκράζεται» και υιοθετεί την «τοπική μαρτυρία», τουλάχιστον ως προς τις «ονοματοδοτήσεις» πολλών ευρημάτων του.

Εικόνα 5. Οι λεγόμενες «κουλούρες» στη Δυτική Αυλή της Κνωσού (Evans, 1921, Εικ.σελ.62).

Άλλη μια διαπίστωση της ιδιαίτερης σημασίας που δίνει ο ίδιος στην κρητική «ντοπιολαλιά» αφορά τις τετράπλευρες λιθεπένδυτες κοιλότητες κάτω από μερικά δάπεδα των αποθηκών και άλλων χώρων της Δυτικής πτέρυγας του ανακτόρου. Σχετικά με εκείνες στην Αποθήκη 8, ο Evans αναφέρει: «Είχαμε προηγουμένως ενημερωθεί ότι ένας ντόπιος Μωαμεθανός (Mahometan), ενώ έσκαβε εδώ για να βρει πέτρες, είχε βρει τυχαία κάποιες αιγιματικές «κασέλλαις»⁵⁶. Ένα χρόνο αργότερα, θα αρχίσει να χρησιμοποιεί και ο ίδιος τη λέξη αυτή: «Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα προβλήματα που παραμένουν από τον πρώτο χρόνο της ανασκαφής είναι η σκοπιμότητα των λίθινων κυστών κάτω από τα δάπεδα των Αποθηκών στις οποίες έχει δοθεί η τοπική ονομασία «Kaselles (Κασέλλαις)»⁵⁷. Το σχήμα όσο και η θέση των λακκοειδών αυτών αποθηκευτικών «κιβωτίων», προφανώς δεν ήταν άγνωστα

⁵⁵ Evans, 1935, 61.

⁵⁶ Evans, 1899-1900, 23-24.

⁵⁷ Evans, 1900-1901, 44-45.

στον «ντόπιο Μωαμεθανό» και τον έκαναν να τα χαρακτηρίσει αυθόρμητα «μυστήριες κασέλλαις», υποδηλώνοντας εμμέσως αλλά σαφώς ότι θα πρέπει να περιείχαν κάποιους κρυμμένους θησαυρούς (ως κρύπτες). Αυτό επηρέασε ακόμη και τη σχετική ερμηνεία του Evans. Παρόλο που στις Δυτικές Αποθήκες οι «κασέλλαις» βρέθηκαν σχεδόν άδειες, ο ίδιος θεώρησε ότι αυτές προορίζονταν για τη φύλαξη πολύτιμων αντικειμένων, όπως τις γνωστές «θεές όφρων» κ.λπ. Η υπόθεση αυτή επαληθεύτηκε, ωστόσο, αφού οι «κασέλλαις» στο Δυτικό ιερό (Temple Repositories) περιείχαν πράγματι πολύτιμα αντικείμενα. Την ίδια ονομασία θα υιοθετήσει αργότερα και ο Hogarth, και χρησιμοποιούν οι περισσότεροι μελετητές ως τις μέρες μας.

Μια σειρά από άλλες αρχαίες αρχιτεκτονικές δομές ερμηνεύτηκαν ως πιεστήρια σταφυλιών (wine presses) ή ως διαχωριστές λαδιού (oil separators) σε δημοσιεύσεις Βρετανικών και της Αμερικανικών Αρχαιολογικών Σχολών αντίστοιχα, τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα⁵⁸. Οι ερμηνείες αυτές υπήρξαν προφανώς, όπως ομολογεί ο R. Bosanquet για το Παλαίικαστρο, αποτέλεσμα «εθνοαρχαιολογικής» παρατήρησης, στην οποία «αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η εξοικείωση των ντόπιων Κρητικών με μορφολογικά ανάλογες δομές της εποχής τους»⁵⁹.

β. Θρησκεία

Τα ταξίδια του Evans στην Κρήτη από το 1894 έως το 1899, πριν το ξεκίνημα της ανασκαφής στην Κνωσό, αποτέλεσαν την πρώτη του επαφή με τον κρητικό χώρο. Στη διάρκεια τους, εντόπισε, ταύτισε, κατέγραψε πολλές αρχαίες θέσεις σε μεγάλο τμήμα του νησιού και απόκτησε περισσότερα αρχαία κινητά ευρήματα. Το ενδιαφέρον του εστιαζόταν, όπως είναι γνωστό, στους σφραγιδολίθους, πολλοί από τους οποίους βρίσκονταν τότε σε χέρια ιδιωτών. Δεν είναι λίγες οι προσπάθειες του να αποκτήσει τέτοια αντικείμενα, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στο ταξιδιωτικό του ημερολόγιο⁶⁰. Σε άρθρο του, εξάλλου, στους *Times* του Λονδίνου, στις 29 Αυγούστου 1894, γράφει σχετικά: «Βρήκα ότι οι γυναίκες τις ονομάζουν [τις σφραγίδες] «milk-stones» (γαλόπετρες) και τις φορούν γύρω από το λαιμό τους ως ξεχωριστά φυλαχτά αγνότητας. Συνεπώς, πήγαινα από σπίτι σε σπίτι στα χωριά, και με τον ένα ή τον άλλο

⁵⁸ Hogarth, 1900-1901, 130-133· Bosanquet et al., 1902-1903, 279-280, 288· Dawkins et al., 1902-1903, 292.

⁵⁹ Κόπακα, 1997, 239-240.

⁶⁰ Brown, 2001, 41, 43, 167.

τρόπο μετέπεισα πολλές από αυτές να μου δείξουν τα «γούρια» τους. Σύντομα ανακάλυψα ότι οι γυναίκες κάποιας ηλικίας δεν συμφωνούσαν όλες να αποχωριστούν τις «γαλόπετρες» τους έναντι αμοιβής, αλλά με τις νεότερες η κατάσταση ήταν πιο λεπτή. Σε μερικές περιπτώσεις, πέτυχα να ανταλλάξω με αυτές σφραγιδόλιθους μικρότερης αρχαιολογικής αξίας, τις γαλακτοφόρες ιδιότητες των οποίων, ωστόσο, μπορούσα να τους εγγυηθώ με ασφάλεια. Αλλά όχι σπάνια, όλη μου η πειθώ ήταν άσκοπη και η μόνη δική τους απάντηση ήταν. “Δεν θα το πουλούσα ούτε για δέκα λίρες! Δεν βλέπεις το μωρό μου;”. Κανείς φυσικά δεν θα μπορούσε να παλέψει με τέτοια προκατάληψη, όμως ακόμα και σε παρόμοιες περιστάσεις μπόρεσα γενικά να πάρω μια ιδέα του πολύτιμου λίθου»⁶¹.

Οι ντόπιοι βοσκοί και αγρότες έβρισκαν άφθονους σφραγιδόλιθους, στη μακρά διάρκεια πολλών γενεών, κατά τις εργασίες τους στην ύπαιθρο. Οι γυναίκες περνούσαν τις πολύτιμες αυτές πέτρες σε νήμα και τις κρεμούσαν στο λαιμό τους, γιατί πίστευαν ότι έχουν μαγικές ιδιότητες και έφερναν γάλα στη μητέρα στις περιόδους του θηλασμού, κατά τις οποίες τις κρεμούσαν μπροστά στο στήθος τους ή τις έριχναν πίσω από την πλάτη για να συγκρατήσουν το γάλα. Η Κεφάλα του Τσελέβη στην Κνωσό ήταν μια πολύ γνωστή πηγή τέτοιων ιδιαίτερων λίθων, «που ήταν εξαιρετικά σημαντικοί για τους ανθρώπους που έψαχναν κάθε τρόπο προκειμένου να καταπολεμήσουν τον υψηλό δείκτη παιδικής θνησιμότητας»⁶². Η λαϊκή αυτή δοξασία των γυναικών της Κρήτης, ότι δηλαδή οι προϊστορικές σφραγίδες ήταν φυλαχτά που έφερναν γάλα στις μητέρες επέδρασε στην ερμηνεία ως προς τη θρησκευτική χρήση τους και στην Εποχή του Χαλκού. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο MacGillivray: «Είναι μια ενδιαφέρουσα σύμπτωση ότι πολλοί από αυτούς τους λίθους, που φτιάχτηκαν κάποτε για να εξασφαλίζουν μαγική προστασία ή θεϊκή βοήθεια στον παλιό μινωικό λαό, κατά τις διάφορες ενασχολήσεις του, ξαναχρησιμοποιούνται –ιδιαίτερα εκείνες με την πιο ανοιχτόχρωμη απόχρωση- από τις κρητικές μητέρες στους καιρούς μας, για τις φυσικές τους ανάγκες και για αυτό τον λόγο είναι γνωστοί ως «γαλόπετρες» ή “milkstones”»⁶³. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, επομένως, η εθνογραφική παρατήρηση και η προτεινόμενη αντίστοιχη αναλογική σχέση με τα αρχαία αυτά τέχνηρα οδήγησαν σε μια εν δυνάμει θρησκευτική ερμηνεία των προϊστορικών σφραγίδων.

⁶¹ Ο.π., 169.

⁶² MacGillivray, 2002, 166.

⁶³ Evans, 1935, 446.

Ένα άλλο αντικείμενο του παρελθόντος που «αναγνωρίζεται» στο παρόν είναι ο λεγόμενος κρητικός κέρνος, ένα σύνθετο πήλινο ή λίθινο αγγείο ή σκεύος, που αποτελείται από περισσότερα ενωμένα μικρά αγγεία ή φέρει περισσότερες κοιλότητες. Σε αναλογία με τους κέρνους της κλασικής αρχαιότητας, θεωρήθηκε ότι και τα μορφολογικά συγγενικά προϊστορικά σκεύη προορίζονταν για μικρές ποσότητες δημητριακών και υγρών, τους πρώτους δηλαδή καρπούς της ετήσιας συγκομιδής που προσφέρονταν στους θεούς (πανσπερμία). Πρώτος ο Ξανθουδίδης συγκέντρωσε και δημοσίευσε κέρνους που βρέθηκαν στους τάφους στην Κουμάσα και στις Κούρτες στην Μεσαρά (Εικ. 6, 7), στη Φαιστό, στην Κνωσό, στα Γουρνιά, στο Παλαίικαστρο και στον Άγιο Νικόλαο⁶⁴. Συνέδεσε δε τα σκεύη αυτά με την ομηρική παράδοση και αναφέρθηκε στη μεγάλη συνέχεια των θρησκευτικών πρακτικών προσφοράς που σχετίζονται με αυτά⁶⁵. Αναφέρει, χαρακτηριστικά, ότι η τελετουργική χρήση τους διήρκησε από την πρώιμη προϊστορική, την κλασική και τη ρωμαϊκή περίοδο μέχρι και τη νίκη της χριστιανικής πίστης.

Εικόνα 6. Προϊστορικός κέρνος από τον τάφο της Κουμάσας στη Μεσαρά. (Xanthoudides, 1905-1906, πίν. Α')

Εικόνα 7. Προϊστορικός κέρνος από τις Κούρτες στη Μεσαρά (Xanthoudides, 1905-1906, πίν. Β')

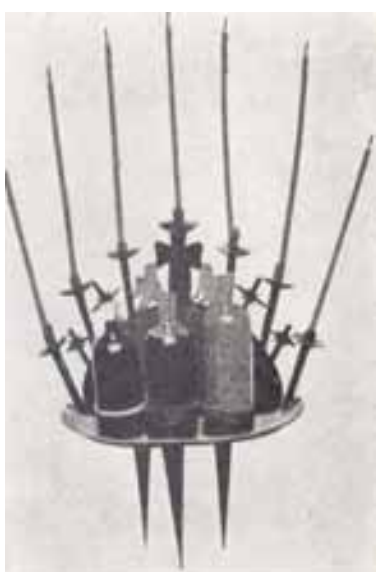
Ιδιαίτερη σημασία φαίνεται, επομένως, να έχουν οι επιβιώσεις του κέρνου στην ορθόδοξη χριστιανική λατρεία και των αρχαίων τελετουργικών πρακτικών, όπως τα Κερνοφόρια που, σύμφωνα με τον Ξανθουδίδη, είναι το «έθιμο για τον πιστό και ιδιαίτερα για τους καλλιεργητές, να φέρνουν στην εκκλησία τους πρώτους

⁶⁴Xanthoudides, 1905-1906, 9-23.

⁶⁵ Για τον τύπο του κέρνου της Κουμάσας παραπέμπει στον Όμηρο και τον συνδέει με τελετουργικές προσφορές (Αυτόθι).

καρπούς της γης, σταφύλια για παράδειγμα και σύκα, που ευλογούνται από τον ιερέα και, μετά από μια προσευχή για γονιμότητα και αφθονία, διανέμονται σε εκείνους που παρευρίσκονται στο τέλος της λειτουργίας και τα τρώνε»⁶⁶.

Το πιο σύνηθες και χαρακτηριστικό παράδειγμα παρόμοιας προσφοράς των πρώτων καρπών της κάθε συγκομιδής είναι η τελετουργία της Αρτοκλασίας στις Δεσποτικές ή Θεομητορικές εορτές. «Το σιτάρι, το κρασί και το λάδι είναι οι πιο σημαντικοί καρποί της γης, για την ευφορία και τον πολλαπλασιασμό των οποίων ο ιερέας προσεύχεται μπροστά στον πιστό και ιδιαίτερα σε εκείνον που κάνει την προσφορά. Οι άρτοι που είναι να ευλογηθούν τοποθετούνται σε καλάθι πάνω σε ένα τραπέζι στο κέντρο της εκκλησίας, και το σιτάρι, το κρασί και το λάδι συλλέγονται σε ξεχωριστά δοχεία. Στους άρτους τοποθετούνται επτά αναμμένα κεριά, στερεωμένα σε μεταλλικό στέλεχος με επτά μικρές υποδοχές. Σε κάποια παλαιά μοναστήρια και εκκλησίες, αυτό το κηροπήγιο με τις επτά υποδοχές είναι επιπλέον εφοδιασμένο με ειδικά δοχεία ή μικρά κύπελλα που περιέχουν το σιτάρι, το κρασί και το λάδι· και έτσι όλη η διευθέτηση, με τα κεριά και τις προσφορές, αποκαλύπτει μια εκπληκτική ομοιότητα με τον κέρνο της αρχαίας ελληνικής θρησκείας»⁶⁷.

Εικόνα 8. Παραδοσιακό εκκλησιαστικό κηροπήγιο-κέρνος από τη Μονή Τοπλού στην περιοχή της Σητείας (Xanthoudides, 1905-1906, πιν.ΣΤ')

Οι χριστιανικές «απαρχές» της ετήσιας αγροτικής σοδειάς προσφέρονται στον Θεό ή σε έναν Άγιο: «...Αλλά οι αρχαίοι, εκτός από τους πρώτους καρπούς πρόσφεραν επίσης στους θεούς σπονδές και, όπως συμπεραίνουμε από την ανακάλυψη των προϊστορικών κέρνων σε τάφους, πρώτοι καρποί προσφέρονταν και στο νεκρό και σε υποχθόνιες δυνάμεις»⁶⁸. Μια επιβίωση αυτού του θρησκευτικού ταφικού εθιμοτυπικού αναγνωρίζει ο Ξανθουδίδης στο κρητικό παραδοσιακό έθιμο των κολλύβων (βραστό σιτάρι αναμεμιγμένο με άλλους καρπούς) που προσφέρονται και καταναλώνονται εις μνήμη του νεκρού. Επομένως, ως Κρητικός διανοούμενος, ο Ξανθουδίδης προστρέχει σχεδόν αυθόρμητα σε τοπικές συνήθειες, τις οποίες γνωρίζει βιωματικά, και

⁶⁶Xanthoudides, 1905-1906, 20.

⁶⁷Ο.π., 21.

⁶⁸Ο.π., 22.

προσαρμόζει σε αυτές τις αρχαιολογικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις του.

γ. Βιοτεχνία - Κεραμική

Παρόμοιες αναλογίες, βασισμένες δηλαδή στις συγκρίσεις και συσχετίσεις των αρχαίων με τις σύγχρονες πρακτικές επιχειρεί συστηματικά ο Ξανθουδίδης και στο επίπεδο της μινωικής βιοτεχνικής παραγωγής. Ιδιαίτερη έμφαση δίνει στην αγγειοπλαστική, κυρίως με την αφορμή κεραμικών τροχών που βρέθηκαν σε ανασκαφές στα Γουρνιά (Εικ. 9, 10), τη Φαιστό, την Αγία Τριάδα, την Τύλισο και την Κνωσό και είχαν συγκεντρωθεί στο Μουσείο Ηρακλείου⁶⁹. Οι πήλινοι αυτοί δίσκοι⁷⁰ ερμηνεύτηκαν αρχικά ως τράπεζες προσφορών ή ως καλύμματα πίθων. «Αλλά», όπως αναφέρει ο Ξανθουδίδης, «όταν, πριν 15 χρόνια περίπου, τα κατέγραφα στο κατάλογο του Μουσείου, ή ομοιότητά τους με τους δίσκους που χρησιμοποιούν οι σύγχρονοι κεραμείς στην Κρήτη με οδήγησε στην ιδέα ότι αποτελούν τμήματα του μηχανισμού των μινωικών κεραμικών τροχών, του οποίου τα υπόλοιπα μέρη θα ήταν από ξύλο, όπως και σήμερα, και έχουν φυσικά καταστραφεί»⁷¹. Με δική του προτροπή, ο M.L. Franchet, που είχε τη συγκεκριμένη γνώση για την τεχνική πλευρά της αγγειοπλαστικής, δημοσίευσε έξι από τους προϊστορικούς δίσκους, πέντε από πηλό και έναν από μάρμαρο⁷². Όλοι οι υπόλοιποι μέχρι τότε γνωστοί δίσκοι δημοσιεύθηκαν αναλυτικά από τον ίδιο τον Ξανθουδίδη, ο

Εικόνα 9. Μινωικοί κεραμικοί τροχοί από τα Γουρνιά (άνω πλευρά) (Xanthoudides, 1927, πίν.ΙΔ').

Εικόνα 10. Μινωικοί κεραμικοί τροχοί από τα Γουρνιά (κάτω πλευρά) (Xanthoudides, 1927, πίν.ΙΕ').

⁶⁹ Xanthoudides, 1927, 111-128.

⁷⁰ Εξάιρεση αποτελούν δύο παραδείγματα από μάρμαρο, το ένα από την Κνωσό και το άλλο, που είναι ημιτελές, από την Τύλισο. Για αυτούς ο Ξανθουδίδης αναγνωρίζει μικρή πιθανότητα να αποτελούν κεραμικούς τροχούς.

⁷¹ Xanthoudides, 1927, 111.

⁷² Αυτόθι.

οποίος έδωσε «μια πιο συνολική και πιο ακριβή περιγραφή αυτού του εργαλείου του Μινωίτη κεραμέα»⁷³.

Η κατανόηση της λειτουργίας των κεραμικών τροχών επιβεβαιώνεται πλήρως, σύμφωνα με τον Ξανθουδίδη, από την πρακτική των ντόπιων κρητικών κεραμέων που χρησιμοποιούσαν ακόμη παρόμοιους δίσκους στην εποχή του. Συγκεκριμένα αναφέρει το χωριό Θραψανό, 20 χιλιόμετρα νοτιοανατολικά της Κνωσού, όπου η τέχνη της κεραμικής υπάρχει εδώ και εκατοντάδες χρόνια, όπως μαρτυρεί η «Αμαρτωλών Σωτηρία» του Κρητικού μοναχού Αγαπίου Λάντου, που τυπώθηκε στη Βενετία το 1642⁷⁴. Εκεί αναφέρεται ότι όλοι οι κάτοικοι του χωριού ήταν τσουκαλάδες, δηλαδή κεραμείς, και έφτιαχναν μια αξιόλογη ποικιλία αγγείων. Για τους σύγχρονούς του πηλοπλάστες, που ζούσαν και εργάζονταν ακόμη στο Θραψανό, ο Ξανθουδίδης σημειώνει: «Τώρα, αυτοί οι ίδιοι Κρητικοί κεραμείς, που ασκούσαν την τέχνη στο νησί για αιώνες, χρησιμοποιούν τα παλιομοδίτικα εργαλεία της δουλειάς τους, όπως συμβαίνει και στις περισσότερες βιοτεχνίες των άλλων νησιών. Έχουν λίγο-πολύ τις ίδιες διαδικασίες, τις τεχνικές μεθόδους και τα εργαλεία, όπως και οι πρόγονοί τους των προϊστορικών χρόνων, χιλιάδες χρόνια πριν». Διευρύνει, επίσης, το συλλογισμό του λέγοντας: «Για παράδειγμα, το άκομπο ξύλινο ηνί του Ησίοδου είναι σε κοινή χρήση ακόμη σήμερα στην Κρήτη, και οι ησιόδιες ονομασίες ή κάποιες ανάλογες, δίνονται ακόμη στα διαφορετικά μέρη του. Και πολλά αρχαία εργαλεία, γνωστά με τα παλαιά ονόματά τους, χρησιμοποιούνται ακόμη από αγρότες, βοσκούς και γναφείς μαλλιών, έτσι ώστε ένας επισκέπτης στο προϊστορικό μουσείο της Κάντια μπορεί να δει εκεί έναν αριθμό εργαλείων που έχουν εξαιρετικά σύγχρονη μορφή. Συγκεκριμένα, αν παρατηρήσει τα εργαλεία από το Γουρνιά, εκείνη τη μικρή αγροτική και βιομηχανική μινωική πόλη από την οποία προήλθαν οι πέντε πήλινοι δίσκοι κεραμικών τροχών..., θα δει έκπληκτος και πριόνια, τσάπες και αξίνες, δοχεία και στάμνες, σύνεργα ψαρικής και εργαλεία του χαλκιά, ακριβώς όπως τα σημερινά. Η μόνη διαφορά στα μεταλλικά εργαλεία είναι ότι τα προϊστορικά δείγματα είναι από χαλκό ή ορείχαλκο, ενώ τα σύγχρονα είναι κυρίως από σίδηρο. Το ίδιο συμβαίνει και με την κεραμική τέχνη. Οι σύγχρονοι κεραμείς στο νησί δουλεύουν, σε μεγάλο βαθμό, με τον ίδιο τρόπο, όπως οι πιο μακρινοί πρόγονοί τους. Χρησιμοποιούν όμοια εργαλεία και εξαρτήματα· και, όταν φθάσουμε στα κοινά αγγεία καθημερινής χρήσης,

⁷³ Αυτόθι.

⁷⁴ Ο.π., σημ. 71, 118.

όπως είναι οι πίθοι για παράδειγμα, αυτά αποδεικνύεται ότι διαφέρουν μόνο ελάχιστα από τα σχετικά προγονικά τους αντικείμενα»⁷⁵.

Ως προς την επινόηση και την πρώτη χρήση του κεραμικού τροχού, που είναι το πιο σημαντικό εργαλείο στην αρχαία και τη σύγχρονη αγγειοπλαστική, ο Ξανθουδίδης αναφέρει ότι, στις γραπτές μαρτυρίες του Ομήρου, ο οποίος συγκρίνει την κυκλική κίνηση των Κρητών χορευτών με τη γρήγορη περιστροφή του τροχού του κεραμέα, έρχονται τώρα να προστεθούν οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις στην Κρήτη, που τοποθετούν τη χρήση του ήδη στην ΠΜ (Πρωτομινωική) περίοδο. Στη ΜΜ (Μεσομινωική) περίοδο, δηλαδή στο πρώτο ήμισυ της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., η χρήση του κεραμικού τροχού ήταν πλέον γενικευμένη, αφού τότε παράγονταν τα εξαιρετικής κομψότητας και τεχνικής αρτιότητας λεγόμενα ωσκέλυφα (*eggshell*) κύπελλα της Κνωσού και της Φαιστού. «Ο κεραμικός τροχός, όπως τον βλέπουμε στις λίγες σωζόμενες εικονογραφήσεις και διαβάζουμε για αυτόν στις αρχαίες πηγές, είναι κατά πολύ ο ίδιος που χρησιμοποιείται σήμερα από τους ντόπιους κεραμείς του νησιού»⁷⁶.

Εικόνα 11. Παραδοσιακή κατασκευή πιθαρριού στο τροχί από τον Γεώργιο Χναράκη στο Θραψανό (Xanthoudides, 1927, πίν.Κ').

Το 1916, ο Ξανθουδίδης πήγε στη Σίλαμο, ένα μικρό χωριό κοντά στην Κνωσό, στις βόρειες πλαγιές του όρους Γιούχτα, όπου είχε στηθεί ένα καλοκαιρινό

⁷⁵ Ο.π., 118-119.

⁷⁶ Ο.π., 119-120.

εργαστήρι από μια ομάδα δέκα κεραμέων του Θραψανού, υπό την καθοδήγηση του αρχιτεχνίτη Γεώργιου Χναράκη (Εικ. 11). Κατέγραψε με προσοχή τον τροχό, τα διάφορα μέρη του και τον τρόπο λειτουργίας του, ως αληθινός εθνοαρχαιολόγος. Κατέληξε δε στο συμπέρασμα, ότι στην εποχή του, όπως και τους αρχαίους χρόνους, χρησιμοποιούνταν δύο τύποι κεραμικών δίσκων: ένας που μπαίνει σε κίνηση με το πόδι και ονομάζεται *τροχός* (Εικ. 12) και ένας άλλος που κινείται με το χέρι και ονομάζεται *τροχί* (Εικ. 13). Και οι δύο τύποι είναι πήλινοι, και στερεώνονται σε ξύλινους κάθετους άξονες. Για τον τροχό, λέει: «Όταν ο τροχός είναι στη θέση του, ο κεραμέας κάθεται κάτω και τον βάζει σε κίνηση με το πόδι του, χρησιμοποιώντας πρώτα το ένα και έπειτα το άλλο εναλλάξ, ενώ χρησιμοποιεί τα δύο του χέρια για να σχηματίσει το αγγείο πάνω στην πήλινη πλάκα. Ο πηλός με τον οποίο πλάθει και διαμορφώνει το αγγείο δεν τοποθετείται αμέσως στον πάνω ξύλινο δίσκο, αλλά σε μια κυκλική πήλινη πλάκα που κολλιέται πάλι κάθε φορά με πηλό στον επάνω ξύλινο δίσκο (κεφαλάρα)... Αυτός ο συνδετικός πήλινος δίσκος, η πλάκα όπως ονομάζεται, είναι ο ίδιος με τους πήλινους μινωικούς δίσκους που περιγράψαμε παραπάνω, και δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό... Στο μόνο σημείο που αυτοί οι σύγχρονοι δίσκοι διαφέρουν από τους μινωικούς είναι ότι είναι πιο λεπτοί...»⁷⁷.

Εικόνα 12. Ο ποδοκίνητος τροχός (Xanthoudides, 1927, πιν.ΙΗ΄).

⁷⁷ Ο.π., 120.

Το τροχί από την άλλη είναι πιο πρωτόγονος τροχός και μικρότερος. Έχει έναν μόνο ξύλινο δίσκο στο πάνω μέρος και για αυτό γυρίζει με το χέρι, είτε από τον ίδιο τον κεραμέα ή, συχνά, από ένα μαθητευόμενο-βοηθό που ονομάζεται *τροχάρης*⁷⁸. Με αυτό το τροχί οι σύγχρονοι του Ξανθουδίδη Θραψανιώτες κεραμείς έφτιαχναν πιθάρια που δεν διέφεραν από τα μινωικά, όπως βεβαιώνει και ο ίδιος.

Εικόνα 13. Το χειροκίνητο τροχί (Xanthoudides, 1927, πιν.ΙΘ΄)

τους τεχνικούς όρους που χρησιμοποιούν. Επομένως, η διαδικασία που ακολουθεί είναι καθαρά εθνοαρχαιολογική, παρόλο που ο όρος αυτός δεν έχει ακόμη «επινοηθεί», ως μέρος της επιστημονικής μεθοδολογίας. Με τη συστηματική παρατήρηση, τη συζήτηση με τους ειδικούς και την καταγραφή των σύγχρονων διαδικασιών από τους κρητικούς κεραμείς, ο Ξανθουδίδης στήριξε την αρχική αρχαιολογική του υπόθεση, που

Στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης του, ο Ξανθουδίδης περιγράφει ακριβώς τις παραδοσιακές διαδικασίες για την κατασκευή πίων, στην εποχή του. Περιγράφει ένα-ένα τα στάδια, καθώς και ολόκληρη τη συναφή ορολογία, από τις ονομασίες των ειδικοτήτων των ανθρώπων που παίρνουν μέρος στη διαδικασία, έως

Εικόνα 14. Πλανόδιοι Θραψανιώτες κεραμείς στις πλαγιές του Γιούχτα (Brown, 1989, Εικ. 34b).

⁷⁸ Ο.π., 121.

βασιζόταν στην προσωπική βιωματική του εξοικείωση με την τοπική παράδοση: ότι, δηλαδή, οι πήλινοι δίσκοι αποτελούσαν μέρη μινωικών συστημάτων κεραμικών τροχών, των οποίων τα υπόλοιπα μέρη έχουν καταστραφεί, αφού προφανώς ήταν φτιαγμένα από ξύλο.

Στην ίδια διαπίστωση της χρήσης της παραδοσιακής κρητικής μεθόδου για την κατασκευή των μινωικών πίθων κατέληξαν και οι Άγγλοι αρχαιολόγοι, ύστερα από επιτόπια επίσκεψη και παρατήρηση των ντόπιων κεραμέων από το Θραψανό. Στα αρχεία των ανασκαφών της Κνωσού έχει καταγραφεί, πράγματι, ότι «το 1910, οι Heaton, Doll και Mackenzie πήγαν έφιπποι για να παρακολουθήσουν πλανόδιους αγγειοπλάστες εν ώρα εργασίας, στις πλαγιές του Γιούχτα. Είδαν να φτιάχνονται συγχρόνως περισσότεροι τύποι πιθαριών. Ένας τροχός γύριζε με το χέρι από τον βοηθό του κεραμέα, ο οποίος καθόταν σε μια κοιλότητα στο έδαφος, και τα αγγεία διαμορφώνονταν σταδιακά, κατά τμήματα, ξεκινώντας από την πήλινη βάση (Εικ. 14). Αναμφίβολα, παρόμοια μέθοδος κατασκευής εχρησιμοποιείτο και κατά τη Μινωική περίοδο»⁷⁹.

Ερευνήθηκαν, επίσης, μερικές δευτερεύουσες χρήσεις των πίθων από τους Κρητικούς, για παράδειγμα ως καμινάδες στα σπίτια (Εικ. 15) ή ως υπόστεγα για τα σκυλιά και κοτέτσια. Συγκριτικά αναφέρεται ότι «στη Μεσομινωική περίοδο, ένας πίθος συχνά χρησιμεύει και ως τεφροδόχο ταφικό αγγείο»⁸⁰. Διευκρινίζεται, έτσι, ότι τα πιθάρια έχουν, στην προϊστορία και στη σύγχρονη εποχή, πολλαπλές χρήσεις και

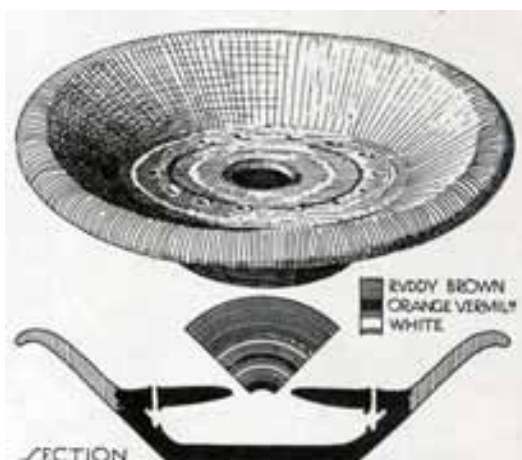
Εικόνα 15. Χρήση πιθαριού ως καμινάδας σε σπίτι στο χωριό Μεγαλόβρυση το 1910 (Brown, 1989, Εικ.35b).

⁷⁹ Brown, 1989, 55.

⁸⁰ Αυτόθι.

επομένως ότι, εκτός από την αποθήκευση, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν και για ποικίλους άλλους σκοπούς.

Εκτός από τις συγκρίσεις των αγγειοπλαστικών τεχνικών του χθες και του σήμερα, πολλοί αρχαιολόγοι στην Κρήτη του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα αναφέρονται και σε τυπολογικές αναλογίες αρχαίων και σύγχρονων αγγείων και συχνά δίνουν στα πρώτα ονόματα που χρησιμοποιούνται από τους ντόπιους της εποχής. Οι μορφολογικές ομοιότητες που ανιχνεύουν τους οδηγούν κατά κανόνα να ερμηνεύσουν τα αινιγματικά κυρίως προϊστορικά αγγεία και να τους αποδώσουν τις ίδιες χρήσεις με εκείνες που έχουν τα σύγχρονα.

**Εικόνα 16. Αποκατεστημένο τμήμα
θυμιατηρίου**
(Evans, 1935, Εικ.σελ.72)

Έτσι, ο Evans δίνει την ακόλουθη περιγραφή για ένα ιδιόρρυθμο πήλινο σκεύος από την Κνωσό (Εικ.16): «...θραύσμα από ένα μεγάλο, παχύ δίσκο με οριζόντιες λαβές, που κάλλιστα μπορεί να χρησίμευε ως κινητή εστία, και το άνω τμήμα ενός *θυμιατηρίου* (*incense burner*) από εξαιρετικά καθαρό πηλό. Ήταν καλυμμένο με μια σκούρα κόκκινη ταινία και φέρει κεντρική οπή, από την οποία περνούσε ο καπνός... Περιβάλλεται από δύο λευκούς δακτυλίους πάνω από τους οποίους διαμορφώνεται αρχικά ένας κύκλος από δεκαέξι οπές και γύρω από το εξωτερικό άκρο ένας άλλος δακτύλιος (*ring*)»⁸¹. Η έννοια του θυμιατού οφείλεται μάλλον σε ανάλογα σκεύη που ο Evans έβλεπε να χρησιμοποιούν οι ντόπιοι Κρητικοί.

Το 1898, στο δεύτερο ταξίδι του στην Κρήτη ο Evans πρόσεξε ένα σύγχρονο φλασκί στο Ηράκλειο, και σημείωσε χαρακτηριστικά στο ημερολόγιό του: «Στο Καμαράκι, παρατήρησα παράξενα αγγεία φτιαγμένα από κολοκύθα, που ονομάζονται «Φλασκί» -ένα για αλάτι και ένα για κρασί- τα οποία, παραδόξως, μου θύμισαν πρώιμους κεραμικούς τύπους»⁸². Σχεδίασε μάλιστα το «περίεργο» αγγείο (Εικ. 17)

⁸¹ Evans, 1935, 72.

⁸² Brown, 2001, 295.

και το συνέκρινε αμέσως -μάλλον ανεπιτυχώς- με το σχήμα ενός μινωικού φωλεόσχημου αγγείου από στεατίτη που γνώριζε (Εικ. 18).

Εικόνα 17. Σχέδιο φλασκιού από το ημερολόγιο του Evans (Brown, 2001, Εικ. σελ. 294)

Εικόνα 18. «Φωλεόσχημο» αγγείο από στεατίτη (Brown, 2001, Εικ. σελ. 289)

δ. Κοινωνικές εκδηλώσεις, Μουσική, Χοροί, Τραγούδια

Η κρητική μουσική, το τραγούδι και οι χοροί, βασικές και πολύ ουσιαστικές κοινωνικές εκφράσεις της λεγόμενης «άυλης» πολιτιστικής παραγωγής, δεν θα μπορούσαν να περάσουν απαρατήρητα από τους αρχαιολόγους του τέλους του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Οι χαρακτηριστικές μελωδίες και τα χορευτικά βήματα των Κρητικών, άρρηκτα συνδεμένα με τις χαρές και τις λύπες των ντόπιων της εποχής, έδιναν ιδανικές ευκαιρίες σύγκρισης μεταξύ των «νεκρών» προϊστορικών και των ζωντανών σύγχρονων κοινωνικών εκδηλώσεων στην Κρήτη.

Ο Evans αφιερώνει ένα ολόκληρο υποκεφάλαιο στο *The Palace of Minos at Knossos* στους παραδοσιακούς κρητικούς χορούς. Λέει χαρακτηριστικά: «... μπορεί να έχει κανείς μια πολύ επαρκή ιδέα του αυθεντικού χορού του Λαβυρίνθου (“mazy” dance), από τους χορούς που εκτελούνται ακόμα σήμερα στην περιοχή της Κνωσού και σε άλλα μέρη από τους Κρητικούς χωρικούς, που έχουν ένα ασυνήθιστο χάρισμα ως προς την τέχνη αυτή, και είναι σίγουρα ασυναγώνιστοι σε σχέση με την υπόλοιπη

**Εικόνα 19. Ντόπιοι χορεύουν τον *Καστρινό* χορό στην περιοχή της Κνωσού
(Evans, 1930, **Εικ. σελ.76**)**

Ελλάδα. Ικανοί κριτές, πράγματι, τοποθετούν αυτές τις κρητικές χορευτικές εκτελέσεις στην υψηλότερη βαθμίδα των ευρωπαϊκών παραδοσιακών χορών»⁸³.

Ο χώρος της ανασκαφής στην Κνωσό αποτέλεσε τόπο διοργάνωσης χορευτικών εκδηλώσεων (Εικ. 22), με την ευκαιρία τοπικών πανηγυριών, αλλά και με απλή προτροπή του ίδιου του Evans. «Και στην «ορχήστρα» της περιοχής του [μινωικού] θεάτρου..., στις αυλές του ανακτόρου, οι χοροί οργανώνονταν από τους Κρητικούς εργάτες και τις γυναίκες της οικογένειάς τους σε αρκετά πανηγύρια», σημειώνει ο ίδιος⁸⁴. Παραθέτει δε και εικόνες, όπου αναφέρει από πού κατάγονται οι χορευτές, π.χ. από το Καταλαγάρι ο επικεφαλής του χορού στα αριστερά και από την επαρχία Πεδιάδος ο λυράρης στο κέντρο (Εικ. 19).

Εικόνα 20. Κρητική λύρα (Evans, 1930, **Εικ.σελ.80)**

⁸³ Evans, 1930, 75-78.

⁸⁴ Αυτόθι.

Συγκρίνει, επιπλέον, τη μινωική λύρα με τη σύγχρονη κρητική (Εικ. 20) και σημειώνει ότι η ντόπια είναι πιο απλή από εκείνη των μινωικών χρόνων, αφού έχει μόνο τρεις χορδές αντί για 7 ή 8 που είχε η αντίστοιχη προϊστορική. Περιγράφει δε χωριστά και το κάθε είδος κρητικού χορού. Για τον Πεντοζάλη λέει ότι, ειδικά στα ορεινά Ανώγεια, τον γαμήλιο χορό ανοίγει η νύφη, ως επικεφαλής μάλιστα του χορού. Αλλά ο σύγχρονος χορός, παρατηρεί, είναι αλυσιδωτός και όχι κυκλικός, όπως αυτός που απεικονίζεται στο πήλινο ομοίωμα της 2^{ης} χιλιετίας από το Παλαίκαстро (Εικ. 21). Αναφορές γίνονται και στις μαντινάδες (βλ. και παρακάτω).

Εικόνα 21. Κυκλικός χορός στο μινωικό πήλινο ομοίωμα από το Παλαίκαстро (Evans, 1930, Εικ.σελ. 72)

Ουσιαστικά η διοργάνωση χορευτικών εκδηλώσεων στην Κνωσό (Εικ. 22) αποτελούσε για τον Evans μια αναπαράσταση των αντίστοιχων πρακτικών των προϊστορικών χορών μέσα στον ίδιο χώρο, περίπου 3500 χρόνια αργότερα. Όπως, εξάλλου, γράφει σχετικά με την περιοχή του μινωικού θεάτρου στην Κνωσό: «Για μια μικρή παράσταση ενώπιον ενός περιορισμένου αριθμού θεατών, [το θέατρο] ήταν,

Εικόνα 22. Χορός πλήθους Κρητών εργατών στον χώρο της ανασκαφής της Κνωσού (Brown, 1989, Εικ. 10b)

ωστόσο, καλά προσαρμοσμένο, και με την ευκαιρία της επίσκεψης του Dr. Dörpfeld και της ομάδας του κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στα νησιά (Inselreise) το 1903,

οργανώσαμε εδώ ένα χορό των Κρητικών εργατών μας και των γυναικών συγγενών τους -ένα χορό, ίσως, τόσο αρχαίο όσο η κατασκευή στην οποία έλαβε χώρα. Η περίπλοκη ελικοειδής, οφιοειδής πορεία των χορευτών ήταν στην πραγματικότητα αρκετά ταιριαστή με την κνωσιακή παράδοση»⁸⁵.

Η ερμηνευτική υπόθεση του Evans ότι στη σφενδόνη του χρυσού σφραγιστικού δακτυλιδιού από τον τάφο των Ισοπάτων στην Κνωσό απεικονίζεται ένας λατρευτικός χορός δεν ήταν άσχετη με τις εικόνες που ο ίδιος έβλεπε στην Κρήτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Στην παράσταση αυτή (Εικ. 23), τέσσερις γυναικείες μορφές, με χαρακτηριστικές μινωικές φαρδιές φούστες, βρίσκονται στην

Εικόνα 23. Η παράσταση στο Δακτυλίδι από τα Ισόπατα (Evans, 1914, Εικ. 16).

ύπαιθρο, σε αγρό με κρίνα. Οι μορφές έχουν υψωμένα χέρια, ενώ η τέταρτη κεντρική γυναίκα έχει το κεφάλι σκυμμένο με υψωμένο το δεξί χέρι και κατεβασμένο το αριστερό. Κατά τον MacGillivray, «ο Έβανς ξαφνιάστηκε από την ομοιότητα της θέσης του χεριού της κεντρικής μορφής με μια συγκεκριμένη χειρονομία, την οποία γνώριζε καλά από τον σύγχρονο του

θρησκευτικό χορό που χόρευαν [οι Δερβίσηδες] στον Τεκέ Η Δερβίση Ακαδημία που λειτουργούσε στον Τεκέ βρισκόταν στο μέσον του δρόμου ανάμεσα στην Κνωσό και τα Ισόπατα, που αποτελούσε την καθημερινή διαδρομή του Έβανς προς την ανασκαφή. Ο σεΐχης της, ήταν στενός φίλος του ίδιου και του Mackenzie και του παρείχε σύγχρονες αναλογίες για την αρχαία παράσταση. Οι δερβίσηδες, ομάδα Μουσουλμάνων μοναχών, είναι περισσότερο γνωστοί για τον «περιστρεφόμενο χορό», κατά τον οποίο στροβιλίζονται πάνω στο ένα τους πόδι, έχουν υψωμένη την παλάμη του δεξιού χεριού και κρατούν το αριστερό χέρι κατεβασμένο -σύμβολο του δούνα και λαβείν. Καθώς ο χορός ολοένα και επιταχύνεται, πέφτουν σε έκσταση, για να χάσουν την προσωπική τους ταυτότητα και να ενωθούν με το θείο. Η τοποθέτηση των χεριών της κεντρικής μορφής στο μινωικό δακτυλίδι των Ισοπάτων και η χειρονομία των δερβίσηδων χορευτών παρακίνησαν τον Έβανς να ερμηνεύσει τις γυναίκες ως λατρεύτριες, παραδομένες σε «κάποιο οργιαστικό χορό» για να

⁸⁵ Evans, 1930, 585.

επικαλεστούν τη θεότητα, που φαίνεται στο δαχτυλίδι ως μια πέμπτη μικροσκοπική γυναικεία μορφή, η οποία κατέβαινε από τον ουρανό...»⁸⁶.

Τη μέθοδο της αναλογίας στην αρχαιολογική ερμηνεία θα χρησιμοποιήσει, λίγο αργότερα, και ο Pendlebury και μάλιστα στην περίπτωση της κρητικής μαντινάδας, του παραδοσιακού κρητικού δημοτικού τραγουδιού που αποτελείται από δύο ομοιοκατάληκτα δίστιχα. Ο ίδιος αναφέρει συγκεκριμένα, για την ανάγλυφη παράσταση στο λίθινο «Αγγείο των θεριστών» (Εικ. 24) από την Αγία Τριάδα: «Το αγγείο των θεριστών είναι ένα ρυτό πλατύ επάνω και στενό κάτω και δείχνει ένα πλήθος χωρικών με σαρίκια σαν και αυτά που φοράνε [οι Κρητικοί] σήμερα. Έχουν τα λιχνιστήρια στον ώμο και τραγουδούν ένα τραγούδι με όλη τους τη δύναμη». Και

Εικόνα 24. Το «Αγγείο των Θεριστών» από την Αγία Τριάδα (Pendlebury, 1939, Εικ. XXXVII.3)

συμπληρώνει: «μπορεί να είναι το μινωικό αντίστοιχο της σύγχρονης μαντινάδας», ενώ παραθέτει και μια μαντινάδα για το θερισμό⁸⁷.

Φυσικά, υποθέσεις όπως αυτή του Pendlebury δύσκολα επαληθεύονται, όταν απουσιάζουν οι γραπτές μαρτυρίες. Η παρατήρηση, όμως, και η αντιπαραβολή των σύγχρονων με τις παλαιές πρακτικές, συμπεριφορές και νοοτροπίες αποτελεί μια ευρέως διαδεδομένη πραγματικότητα κατά την περίοδο που εξετάζουμε, και επηρεάζει πολύ συχνά άμεσα τις αρχαιολογικές ερμηνευτικές

υποθέσεις της εποχής. Πολλές από τις οποίες έχουν εμμέσως «πολιτογραφηθεί» στη μετέπειτα επίσημη βιβλιογραφία και ισχύουν ακόμη σήμερα.

ε. Ένδυση – Εξαρτήματα της ενδυμασίας

Στις συγκρίσεις και αναλογίες περιλαμβάνεται και το κεφάλαιο της παραδοσιακής ενδυμασίας των κρητικών, ανδρών και γυναικών. Για παράδειγμα, όταν περιγράφει την παράσταση σε ένα μινωικό σφραγιδόλιθο από τη Ζάκρο το 1910-1911, ο Hogarth γράφει: «Οι πιο ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες...είναι ο μανδύας και το όπλο που φέρει η μορφή στα δεξιά [της παράστασης]. Ο μανδύας δίνει την εντύπωση ότι είναι φτιαγμένος από κάποιο χονδρό υλικό, όπως το πυκνό μάλλινο

⁸⁶ MacGillivray, 2002, 447-448.

⁸⁷ Pendlebury, 1939, 213.

ύφασμα (felt) από το οποίο φτιάχνονται ακόμη οι μακριές κάπες των Κρητών ποιμένων»⁸⁸.

Ο ίδιος αναφέρεται και στο κρητικό μαχαίρι που αποτελούσε το απαραίτητο «εξάρτημα» της τοπικής ανδρικής ενδυμασίας της εποχής. Αυτό στάθηκε αφορμή για να δώσει και ο Ξανθουδίδης τη δική του σχετική άποψη ως προς τα ευρήματα των προϊστορικών θολωτών τάφων της Μεσαράς. Όπως γράφει σχετικά: «...Αυτή η πυκνότητα του πληθυσμού υποδηλώνει ότι οι Μινωίτες ζούσαν μια άνετη ζωή, σε ειρηνικές συνθήκες. Δεν βρήκαμε τίποτε που να υπαινίσσεται πόλεμο, τίποτε που να υποδηλώνει αστική σύγκρουση ή ακόμη και άμυνα εναντίον ξένων εισβολέων. Η μόνη ένδειξη κάποιας πολεμοχαρούς διάθεσης των ανθρώπων έγκειται στα εγχειρίδια. Μέχρι τώρα, τίποτε άλλο στους τάφους δεν στηρίζει τη συγκεκριμένη ιδέα και η γενική εντύπωση που έχουμε αντιτίθεται σε αυτήν την ιδέα. Η γνώμη μας είναι ότι το να φέρει κάποιος εγχειρίδιο ήταν μια μινωική παράδοση (όπως υπήρξε και αργότερα και όπως είναι και σήμερα στην Κρήτη, παρόλους τους νόμους που καταδικάζουν τη συνήθεια αυτή), η οποία μπορεί όντως να προέκυψε μέσα στην πίεση ενός πραγματικού πολέμου, αλλά συνεχίστηκε αργότερα ως συνήθεια, με το εγχειρίδιο να γίνεται ένα εξάρτημα της ανδρικής ένδυσης, απαραίτητο για την «κύρος» του Κρητικού»⁸⁹.

Αργότερα, ο Pendlebury θα συγκρίνει και αυτός τους σύγχρονους κατοίκους του νησιού με τους «προγόνους» τους των προϊστορικών χρόνων: «Ο Κρητικός των ημερών μας έχει μέσα του πολύ από τον Μινωίτη, γιατί προφανώς η μινωική γενιά, όπως και η αιγυπτιακή, εύκολα αφομοίωνε νέα στοιχεία. Σε όλο το νησί βλέπεις, σήμερα, τη λεπτή μέση [των ντόπιων], όχι πια τεχνητά σφιγμένη, αλλά ακόμη τονισμένη με τη μακριά μεταξωτή ζώνη, καθώς και τους λεπτούς γοφούς, τους ψηλούς ευθύγραμμους ώμους και τα μακριά πόδια. Κατά πόσο μπορεί ένα αγόρι του χωριού να είναι ο άμεσος απόγονος του...Βασιλέα-Ιερέα [της Κνωσού] και ποιος μπορεί να αρνηθεί την πιθανότητα ότι μπορεί να είναι; Μινωική είναι επίσης η αίσθηση της μόδας που έχει ο σύγχρονος Κρητικός, περισσότερο από όλους τους άλλους Έλληνες. Η ιδιαίτερη ενδυμασία του, οι φουσκωτές βράκες [«βράχα» στο κείμενο], το μαντίλι για το κεφάλι [«μαυρονδίλι ή σαρίκι» στο κείμενο], η ζώνη («ταράβολουσι»), όλα μπορούν να παραλληλιστούν με αντίστοιχα στη Μινωική περίοδο. Η Zouave ζακέτα φαίνεται ότι τότε περιοριζόταν στις γυναίκες, αλλά οι

⁸⁸ Hogarth, 1910-1911, 265.

⁸⁹ Xanthoudides, 1924, 133.

σημερινές καλοραμμένες μπότες ιππασίας [εννοεί τα ανδρικά στιβάνια] από άσπρο, κόκκινο ή μαύρο δέρμα μάς θυμίζουν τις γκέτες που απεικονίζονται σε αγγεία από την Αγία Τριάδα, σε ένα από τα οποία φαίνεται επίσης η κάπα»⁹⁰.

Όπως είδαμε και παραπάνω, συστηματικές πρώιμες «εθνοαρχαιολογικές» μελέτες δεν υπάρχουν ακόμη στα τέλη 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μοναδικές εξαιρέσεις αποτελούν οι επιστημονικές έρευνες του Ξανθουδίδη για τα μιτάτα, τους κεραμικούς τροχούς και τους κέρνους. Ωστόσο, έστω και ευκαιριακά, ξένοι αρχαιολόγοι της εποχής προστρέχουν, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο, στην τοπική παράδοση και την εθνογραφική μαρτυρία, για ενδεχόμενες «επαληθεύσεις» των αναλογικών αρχαιολογικών τους προτάσεων.

⁹⁰ Pendlebury, 1939, 267-268.

Ανακεφαλαίωση

Η Μινωική αρχαιολογία, όπως αναπτύχθηκε από τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, υπηρέτησε με πολύ ουσιαστικό τρόπο τη σύνθετη διαδικασία της πρώιμης διαμόρφωσης πολιτιστικής και εθνικής ταυτότητας των Κρητικών. Μέσα από τα σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα της Κνωσού, της Φαιστού, των Μαλίων και όχι μόνο, οι κάτοικοι του νησιού αναζήτησαν τις αρχαίες ρίζες τους και την ομοιογένεια των καταβολών τους, τις οποίες αντιμετώπιζαν -και αντιμετωπίζουν ακόμη και σήμερα- ως ξεχωριστές. Μετά την αυτονομία της Κρήτης, και κυρίως με την προσάρτησή της στην Ελλάδα, η Αιγαιακή αρχαιολογία συνέβαλε, με ανάλογο τρόπο, και στη διαδικασία οικοδόμησης του ελληνικού έθνους μέσα από τους δεσμούς που προέβαλε ανάμεσα στους Μινωίτες και στην κλασική Ελλάδα, και ενίσχυσε την ιδέα της διαχρονικότητας του ελληνικού πολιτισμού από την προϊστορική περίοδο μέχρι τα ιστορικά χρόνια. Ο «Μινωικός πολιτισμός», όπως «βαπτίσθηκε» από τον Evans ο κρητικός πολιτισμός της Εποχής του Χαλκού, αποτέλεσε την πρώιμη εγγράμματη πατρίδα της Ελλάδας και επομένως, την κοιτίδα του Ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Ο Evans και οι άλλοι πρωτεργάτες προϊστοριολόγοι στην Κρήτη στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα εμφανίστηκαν ως οι αμερόληπτοι παρατηρητές ενός εντελώς άγνωστου μέχρι τότε παρελθόντος, που έπρεπε να βρει τη θέση που του άρμοζε μέσα στην ιστορία του πολιτισμού. Για να γίνει αυτό, όφειλαν να συγκεντρώσουν όλο εκείνο το διαθέσιμο υλικό που ήταν απαραίτητο για την «αποκρυπτογράφηση», την ερμηνεία και να τον σχολιασμό του. Το εγχείρημα ήταν δύσκολο, αφού οι ίδιοι ήταν μεν φορείς της κλασικής παιδείας και γνώστες των δυτικών αντιλήψεων της εποχής, όσο και των Ευρωπαϊκών προϊστορικών ευρημάτων, αγνοούσαν, όμως, σε μεγάλο βαθμό, τον τοπικό πολιτισμικό περίγυρο, στον οποίο θα ενσωμάτωναν τις αρχαιολογικές τους ανακαλύψεις.

Στο πλαίσιο του κυρίαρχου θεωρητικού ρεύματος του πολιτισμικού εξελικτισμού, σύμφωνα με τον οποίο οι κοινωνίες εξελίσσονται, όπως και οι ζωντανοί οργανισμοί, και προοδεύουν σταδιακά⁹¹, στους ερευνητές αυτούς ήταν απαραίτητη η γνώση της κρητικής αλληλουχίας και συνέχειας της ανθρώπινης ιστορίας, από την πιο πρώιμη έως τη σύγχρονη τους περίοδο. Έτσι, η διαντίδρασή

⁹¹ Hamilakis, 2002, 6.

τους με τον υλικό πολιτισμό της Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη περνούσε από την «ζωντανή» παράδοση που συναντούσαν στο νησί.

Για την κρητική Εποχή του Χαλκού, λοιπόν, εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο από ξένους κυρίως αλλά και Έλληνες αρχαιολόγους μια πρόιμη «εθνοαρχαιολογική» ερμηνευτική προσέγγιση, που ενίσχυσε την κυρίαρχη διάθεση της πολιτισμικής συνέχειας του ελληνικού χώρου. Αυτή περιέλαβε τη μελέτη των σύγχρονων (παραδοσιακών) χρήσεων και σημασιών αντικειμένων, αρχιτεκτονικών και άλλων κατασκευών και τεχνολογικών διαδικασιών και τους τρόπους με τους οποίους αυτά μπορούν να ενσωματώνονται στις αρχαιολογικές παρατηρήσεις. Εγκαινιάστηκε δηλαδή, και στην αρχαιολογία, η πρακτική της έμμεσης προσέγγισης και κατανόησης των κοινωνιών του παρελθόντος μέσα από τα ζωντανά κοινωνικά σύνολα.

Στα κεφάλαια που προηγήθηκαν προσπαθήσαμε να συγκεντρώσουμε κάποια παραδείγματα τέτοιων επιστημονικών προσεγγίσεων της περιόδου από το 1890 έως το 1930 περίπου και των αποτελεσμάτων τους. Αυτές που ξεχωρίζουν ως καθαρά εθνοαρχαιολογικές, πριν από το γράμμα, είναι οι μελέτες του Ξανθουδίδη για τα μιτάτα της Νίδας, για τους αγγειοπλάστες του Θραψανού και για τους κέρνους στην ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία. Ο ίδιος χρησιμοποιεί μια καθαρά εθνογραφική διαδικασία συστηματικής παρατήρησης και τεκμηρίωσης των σχετικών στοιχείων της ζωντανής, τοπικής παράδοσης τα οποία συγκρίνει, στη συνέχεια, με τα ανασκαφικά δεδομένα, για να τα ερμηνεύσει κατά αναλογία. Είναι, πράγματι, εντυπωσιακή η κατασκευαστική και μορφολογική ομοιότητα των μινωικών κυκλικών τάφων στη Μεσαρά, και αλλού στην Κρήτη, με τα σύγχρονα ποιμενικά μιτάτα του Ψηλορείτη, όσο και οι συγγένειες των δίσκων των κεραμικών τροχών της Εποχής του Χαλκού με τους αντίστοιχους των ντόπιων Κρητικών κεραμέων.

Λιγότερο, βέβαια, «ισχυρές» μοιάζουν άλλες αναλογικές παραδοχές, κυρίως εκείνες που αφορούν τις συμβολικές -θρησκευτικές, ταφικές, κ.ά.- πτυχές του Μινωικού πολιτισμού, όπως είναι η αποτροπαϊκή αξία των σφραγίδων, η τελετουργική χρήση των κέρνων και, ως ένα βαθμό, ακόμη και οι χοροί, τα τραγούδια και η μουσική.

Η αναγνώριση στοιχείων του παρελθόντος στο παρόν φαντάζει ελκυστική. Αλλά όσο προσεκτική και συστηματική και εάν είναι η προσέγγιση των φαινομένων του αρχαίου και του εν ζωή χώρου, είναι βέβαιο ότι, στο μεγάλο χρονικό ενδιάμεσο διάστημα, κυρίως όταν πρόκειται για τις προϊστορικές κοινωνίες, έχουν συντελεστεί

αλλαγές, μικρές ή μεγάλες, λίγες ή πολλές⁹². Για τον λόγο αυτό, η καλή γνώση του παρόντος ενός τόπου δεν είναι δόκιμο να περιορίζει, να «αιχμαλωτίζει» με τρόπο απόλυτο την κατανόηση του παρελθόντος. Αλλά μόνο να εμπλουτίζει και να διευρύνει τους ερμηνευτικούς ορίζοντες των μελετητών των αρχαίων πολιτισμών, ιδίως εκείνων χωρίς γραφή – που έχουν «σιγήσει» για πάντα.

Σκοπός όμως της παρούσας εργασίας δεν ήταν να «κρίνει» την εγκυρότητα ή τη δυναμική των πρώιμων αυτών «εθνοαρχαιολογικών» προσεγγίσεων, αλλά να ξεκινήσει μια συζήτηση για τη συμβολή της τοπικής κρητικής εμπειρίας και των αφανών «ιθαγενών» φορέων της, δηλαδή των κατοίκων του νησιού στη διατύπωση αρκετών από τις πρωταρχικές υποθέσεις για τον Μινωικό πολιτισμό. Με την ιδιότητα του επιστάτη, του συντηρητή, του/της εργάτη/τριας ή του «ξεναγού», πολλοί Κρητικοί βοήθησαν τους ξένους αρχαιολόγους να ταυτίσουν και να ερμηνεύσουν ανασκαφικά τους ευρήματα. Μερικοί αποτέλεσαν επιπλέον, τους άμεσους πληροφοριοδότες τους για το κρητικό φυσικό και πολιτισμικό τοπίο. Χάρη σε αυτούς, οι αρχαιολόγοι εντόπισαν άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις, και τα τοπωνύμια τους, εξοικειώθηκαν με την κρητική διάλεκτο, την οποία μάλιστα ορισμένοι έμαθαν, γνώρισαν τη χλωρίδα και την πανίδα του νησιού, τις διατροφικές και τις άλλες συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα, τις θρησκευτικέςπίστεις και δοξασίες, τις μουσικές και ενδυματολογικές προτιμήσεις του τόπου. Από ντόπιους βιοτέχνες και τεχνίτες πληροφορήθηκαν για τον υλικό πολιτισμό, τις πρώτες ύλες, τα εργαλεία, τις κατασκευαστικές τεχνικές και τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν για την παραγωγή αγγείων, όπλων, στιβανιών, ακόμη και του κρασιού.

Η «συνομιλία» τους με την τοπική παράδοση έφερε όσους Ευρωπαίους και Αμερικανούς αρχαιολόγους επιθυμούσαν σε δυναμική επαφή με τις «διαφορετικές» αντιλήψεις, τις ξένες προς αυτούς εκφράσεις της κρητικής κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής. Μέσα από μια διαλεκτική πορεία, προσέγγισαν έτσι «αλλοιώτικα» και το ίδιο το παρελθόν που κλήθηκαν να ερμηνεύσουν. Δεν ήταν λίγες οι φορές που υιοθέτησαν αυθόρμητα τις ονομασίες των εργατών για τα αρχαιολογικά τους κινητά ή ακίνητα ευρήματα. Επειδή εμπιστεύθηκαν, συχνά ίσως εκόντες-άκοντες, τη βιωματική εμπειρία της «τοπικής γνώμης» (*native opinion*). Εξάλλου, εκτιμήσεις των κατοίκων του νησιού, είχαν σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδιαίτερη αξία

⁹² Ευστρατίου, 2002, 37.

αφού αποτελούσαν τις μοναδικές γέφυρες από τους απογόνους του πολιτισμού που ερευνούσαν οι αρχαιολόγοι.

Η βαρύτητα που είχε, ενίοτε, ακόμη και η φυσική παρουσία των ντόπιων για τις ξένες αποστολές φαίνεται και σε πολλές αρχαιολογικές φωτογραφίες της εποχής. Οι πρώτες, ογκώδεις, φωτογραφικές μηχανές εισήλθαν στο αρχαιολογικό πεδίο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ως πολύτιμα εργαλεία καταγραφής της ανασκαφικής διαδικασίας, των ευρημάτων, του χώρου και των ανθρώπων. Ενδιαφέρουσα είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία φωτογραφιών, που αποτυπώνουν λιγότερο ή περισσότερο σκηνοθετημένα στιγμιότυπα με κατοίκους της κάθε περιοχής και θεωρούνται κομμάτι του κρητικού αρχαιολογικού ή παραδοσιακού χώρου. Η χρήση των ντόπιων ως ένα είδος φυσικής κλίμακας δίπλα σε πιθάρια (βλ. π.χ. την εικόνα του εξωφύλλου), σε μεγαλιθικούς δόμους, σε τοίχους, σε εισόδους σπηλαίων μαρτυρείται συχνότατα στα αρχαιολογικά φωτογραφικά αρχεία⁹³. Άλλοτε πάλι, αυτοί «ποζάρουν» σε αρχαιολογικούς χώρους (Εικ. 25), στο πλαίσιο μιας συνειδητής επιλογής των αρχαιολόγων-φωτογράφων, η οποία «εμψυχώνει» τη δική τους άποψη για την τοπική ιστορία. Οι ντόπιοι, κατά κάποιο τρόπο, αντικαθιστούν τους αρχαίους προγόνους τους, εναρμονίζονται με τα αρχαία κατάλοιπα ως μέρη του ίδιου φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος –από το οποίο δεν λείπει κάποιο «εξωτικό» στοιχείο- και τους δίνουν ζωή. Όταν οργάνωνε κρητικούς χορούς στο μινωικό θέατρο του ανακτόρου της Κνωσού, ο Evans μάλλον κάπως έτσι θα πρέπει να σκεφτόταν.

Εικόνα 25. Κρητικοί στην περιοχή του Θεάτρου του ανακτόρου της Κνωσού (MacGillivray, 2002, Εικ. σελ.678)

⁹³ Evans, 1899-1900, Εικ. 6· Evans, 1900-1901, Εικ. 22.

Οι αρχαιολόγοι που εργάζονται στην Κρήτη στις αρχές του 20^{ού} αιώνα χρειάζονται, επομένως, αρκετά συχνά την τοπική εμπειρία για να διατυπώσουν και να στηρίξουν τις υποθέσεις και τις ερμηνευτικές τους προτάσεις. Όταν, για παράδειγμα, ο R. Seager ανέσκαπτε το μινωικό νεκροταφείο πιθοταφών στην Παχυάμμο, στην Ανατολική Κρήτη, δεν μπορούσε να εξηγήσει γιατί δεν υπήρχαν στη γύρω περιοχή ίχνη κάποιας εκτεταμένης πόλης που να συνδέονται με αυτό. Όπως αναφέρει ο ίδιος στη σχετική μελέτη του, τη μόνη πιθανή θέση του την υπέδειξαν οι ντόπιοι, στην κοιλάδα πίσω από το νεκροταφείο: «Η τοπική παράδοση δείχνει αυτό το σημείο, και αρκετοί χωρικοί μου έχουν πει ότι οι πατέρες τους και οι παππούδες τους είχαν ξεθάψει αγγεία και όπλα σε αυτούς τους αγρούς τα προηγούμενα χρόνια»⁹⁴. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, όπως και σε πλήθος άλλες, η σύγχρονη τοπική εμπειρία, συνέβαλε αποφασιστικά στην κατανόηση του αρχαιολογικού τοπίου της Εποχής του Χαλκού.

Ωστόσο, η τοπική αυτή συμβολή δεν φαίνεται να αξιολογείται ικανοποιητικά, κυρίως από τους ξένους αρχαιολόγους. Πέρα, πράγματι, από κάποιες μεμονωμένες προσωπικές αναφορές για τις ικανότητες ορισμένων ντόπιων και τη βοήθεια που παρείχαν στον εντοπισμό αρχαίων θέσεων, αλλά και κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών, οι Κρητικοί «συνομιλητές» σημειώνονται συνήθως ανώνυμα, με ουδέτερες διατυπώσεις, όπως «η τοπική γνώμη» ή «σύμφωνα με τους ντόπιους» κ.λπ. Η αντιμετώπιση τους από τους ανασκαφείς είναι, επομένως, μάλλον αδιάφορη, και, σε μερικές περιπτώσεις, και κάπως υποτιμητική. Κυρίως, όταν, άμεσα ή έμμεσα, παραπέμπουν στους ντόπιους με την έννοια των «ιθαγενών» (πρβ. το «a native Mahometan» του Evans –βλ. παραπάνω σελ.27) και με τις δυτικές αποικιοκρατικές αποχρώσεις που τους προσέδιδε η ευρωκεντρική τους «πολιτισμένη ταυτότητα». Ορισμένοι μελετητές εκδήλωσαν ενίοτε ακόμη και μια υπεροψία. Έτσι, ο Evans, όπως φαίνεται μέσα από τα ιστορικά αρχεία, μιλάει κάποτε με ειρωνεία για τις προκαταλήψεις των ντόπιων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις περιγράφει με προκλητικό τρόπο πώς κατάφερε να «ξεγελάσει» τις τοπικές αρχές και να περάσει παράνομα, με προορισμό το Μουσείο Ashmolean της Οξφόρδης, αρχαιολογικά ευρήματα κυριολεκτικά κάτω από τη μύτη των τελωνιακών.

Η γενική εντύπωση, από την άλλη πλευρά, είναι ότι οι Κρητικοί παρείχαν μάλλον γενναιόδωρα πληροφορίες και γνώσεις για τον πολιτισμό τους, τις

⁹⁴ Seager, 1916, 10-11.

περισσότερες φορές, μάλιστα, με ιδιαίτερο ζήλο και σπανιότερα μόνο με δυσπιστία και με αίσθηση του συμφέροντος, οικονομικού ή άλλου. Σε μια πολιτικά δύσκολη περίοδο της ιστορίας τους, ήταν για αυτούς και ζήτημα κύρους να αναδείξουν, κυρίως μέσω των ξένων αρχαιολόγων, τα δυναμικά στοιχεία της εθνικής τους ταυτότητας, που συνδέονταν αδιαμφισβήτητα με το παρελθόν των προγόνων τους. Αρκετοί από αυτούς σίγουρα επωφελήθηκαν και πρακτικά από την παρουσία των ξένων μελετητών στον κρητικό χώρο. Για παράδειγμα, ιδιοκτήτες γης προς πώληση για ανασκαφές, αρχαιοπώλες, και ακόμη αρχαιοκάπηλοι και κιβδηλοποιοί, οδηγοί της υπαίθρου, αλλά και χωρικοί που ενίσχυσαν τα πενιχρά οικονομικά τους με τα εργατικά ημερομίσθια σε αρχαιολογικές διερευνήσεις. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ισχυρού άνδρα των απαρχών της Κρητικής αρχαιολογίας Ι. Χατζιδάκι, ο οποίος «παζάρεψε» φαίνεται σκληρά, προς όφελος των τοπικών αρχαιοτήτων αλλά και των κρητικών πολιτικών αγώνων, τις διευκολύνσεις που παρείχε σε ξένους ερευνητές, όπως στον Evans. Ενώ, από τη «διαντίδραση» με τους διεθνείς λόγιους της εποχής, κερδισμένη βγήκε με βεβαιότητα η αρχαιολογική έρευνα στο νησί, όπου δημιουργήθηκαν ιδανικές προϋποθέσεις, μεταξύ άλλων, για να «ευδοκιμήσουν» Κρήτες αρχαιολόγοι και διανοούμενοι του διαμετρήματος του Ξανθουδίδα.

Συγχρόνως, οι επιστήμονες του εξωτερικού βρήκαν στον Μινωικό αλλά και στον σύγχρονό τους κρητικό πολιτισμό, που ανακάλυπταν σχεδόν παράλληλα, τις ιδεολογικές βάσεις της κοινωνικής αλλαγής, την οποία πρέσβευε ο πολιτισμικός εξελικτισμός που κυριαρχούσε θεωρητικά στην ευρωπαϊκή σκέψη της εποχής. Είναι, έτσι, η πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο που η Προϊστορική αρχαιολογία, η οποία είναι και αυτή στα πρώτα της βήματά ακόμη παραδοσιακή, αναζητά και βρίσκει στην Κρήτη αρχαιολογικές απαντήσεις και ερμηνείες. Το νησί γίνεται, για παράδειγμα, το πρώτο πεδίο εφαρμογής κάποιων πρώιμων «εθνοαρχαιολογικών» προσεγγίσεων, πολύ πριν από την επίσημη επιστημονική διατύπωση της συγκεκριμένης ερευνητικής μεθοδολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Συντομογραφίες

- ΑΔ – Αρχαιολογικόν Δελτίον
- ΑΕ - Αρχαιολογική Εφημερίς
- ΑJA – American Journal of Archaeology
- (A)BSA – (Annual of the) British School at Athens

- Αικατερινίδης Ν.Γ., 1988, «Λαϊκός Πολιτισμός», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Β', 521-550.
- Aposkitou Μ., 1979, «Μίνως Καλοκαιρινός. Εκατό χρόνια από την πρώτη ανασκαφή της Κνωσού», *Κρητολογία* 8, 81-94.
- Binford L., 1981, «Η Αρχαιολογία ως Ανθρωπολογία», *Ανθρωπολογικά* 2, 24-31.
- Brown Α., 1986, «I propose to begin at Knossos», *BSA* 81, 37-44.
- Brown Α., 1989, *Arthur Evans and the Palace of Minos*, Oxford.
- Brown Α., 1993, *Before Knossos... Arthur Evans's travels in the Balkans and Crete*, Oxford.
- Brown Α., 2001, *Arthur Evans's travels in Crete 1894-1899*, Oxford.
- Bosanquet R.C., Dawkins R.M., Tod M.N., Duckworth W.L.H and Myres J.L., 1902-1903, "Excavations at Palaikastro II", *BSA* 9, 274-387.
- Γόντικα Γ.Δ. (επιμ.), 1991, *Robert Pashley. Ταξίδια στην Κρήτη (1837)*, (2 τόμοι), Ηράκλειο.
- Δεληγιαννάκης Μ., 2003, *Το «θολιαστό» μιτάτο στην Κρήτη*, Εκδ. Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας Τμήμα Δυτικής Κρήτης.
- Δετοράκης Θ., 1990, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο.
- Erickson P., Murphy L., 2002, *Ιστορία της Ανθρωπολογικής Σκέψης*, Αθήνα.
- Evans Α.J., 1899-1900. 'Knossos. Summary report of the excavations in 1900. I. The palace', *BSA* 6, 3-70.
- Evans Α.J., 1900-1901. 'The palace of Knossos. Provisional report of the excavations for the year 1901', *BSA* 7, 1-120.
- Evans Α.J., 1914. 'The 'Tomb of the Double Axes' and associated group, and the pillar rooms and ritual vessels of the 'Little Palace' at Knossos', *Archaeologia* 65 (second series, 15), 1-94.

- Evans A.J., 1921. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos*. v. I, London.
- Evans A.J., 1928. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos*. v. II (in two parts), London.
- Evans A.J., 1930. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos*. v. III, London.
- Evans, A.J., 1935. *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as illustrated by the Discoveries at Knossos*. v. IV (in two parts), London.
- Evans J., 1943, *Time and Chance: The story of Arthur Evans and his Forebears*, London.
- Ευστρατίου Ν., 2002, *Εθνοαρχαιολογικές αναζητήσεις στα Πομακοχώρια της Ροδόπης*, Θεσσαλονίκη.
- Geertz C., 1983, "From the native's point of view: On the Nature of Anthropological Understanding", *Local knowledge: Further Essays in Interpretive Archaeology*, Michigan.
- Gibbon G., 1984, *Anthropological Archaeology*, New York.
- Ζώης Α., 1996, *Κνωσός. Το εκστατικό όραμα. Σημειωτική και ψυχολογία μιας αρχαιολογικής περιπέτειας*, Ηράκλειο.
- Ζώης Α., 1990, *Η αρχαιολογία στην Ελλάδα*, Αθήνα.
- Hamilakis Y. (ed.), 2002, "What future for the 'Minoan Past'? Re-thinking Minoan Archaeology", *Labyrinth Revisited. Rethinking 'Minoan' Archaeology*, Oxford.
- Hodder I., 1986, *Reading the past*, Cambridge.
- Hogarth D.G., 1900-1901. 'Excavations at Zakro, Crete', *BSA* 7, 121-149.
- Καλπαξής Θ., 1990, *Αρχαιολογία και Πολιτική*, Ρέθυμνο.
- Κόκκου Α., 1977, *Μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθήνα.
- Κόπακα Κ., 1989-1990, «Μίνως Καλοκαιρινού. Ανασκαφές στην Κνωσό», *Παλίμνηστον* 9-10, 5-69.
- Κόπακα Κ., 1995, «Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό», *Πεπραγμένα 7ου Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 501-11, Ρέθυμνο.

- Κόπακα Κ., 1997, «Αρχαία αιγαιακά πατητήρια», *Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία*, 1^ο Διεθνές Συνέδριο, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 239-48, Θεσσαλονίκη.
- Κόπακα Κ., 2002, «Στέφανος Ξανθουδίδης. Ο πρωτεργάτης της κρητικής αρχαιολογίας», *Cretan Studies* 7, 125-40, Amsterdam.
- Κούπερ Α., 1989, *Ανθρωπολογία και Ανθρωπολόγοι*, Αθήνα.
- MacGillivray J.A., 2002, *Μινώταυρος. Ο σερ Άρθουρ Έβανς και η αρχαιολογία του μινωικού μύθου*, Αθήνα.
- Momigliano N., 1999, *Duncan Machenzie: a Cautious Canny Highlander and the Palace of Minos at Knossos (Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement; 72)*, London.
- Μπαμπινιώτης Γ., 2002, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα.
- Ξανθινάκης Α., 2000, *Λεξικό ερμηνευτικό & ετυμολογικό δυτικοκρητικού γλωσσικού ιδιώματος*, Ηράκλειο.
- Panagiotaki M., 2004, “Knossos and Evans: buying Kephala”, στο Cadogan, G., Hatzaki, E. and Vasilakis, A. (eds), *Knossos: Palace, City, State, Proceedings of the Conference in Herakleion organised by the BSA and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans’s Excavations at Knossos* [British School Annual Studies 12], 513-530, London: British School at Athens.
- Pendlebury J.D.S., 1939, *The Archaeology of Crete*, London.
- Rehak, P. & Younger, J., 1998. ‘Neopalatial, Final Palatial, and Postpalatial Crete’, *AJA* 102, 91-173.
- Renfrew C., Bahn P., 1996, *Archaeology: Theories, Methods and Practice*, London.
- Robbins M., 1996, *Conceiving of personality*, Yale.
- Σβολόπουλος Κ., 1988, «Η περίοδος της Αυτονομίας», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, Β’, 459-462.
- Seager R.B., 1916, *The Cemetery of Pachyammos, Crete*, Philadelphia.
- Xanthoudides S., 1905-1906, “Cretan Kernoi”, *BSA* 12, 9-23.
- Xanthoudides S., 1927, “Some Minoan potter’s wheel disks”, στο S. Casson (ed.), *Essays in Aegean Archaeology to Sir Arthur Evans*, 111-128, Oxford.
- Xanthoudides S., 1924, *The Vaulted Tombs of Mesara*, London.
- Χατζιδάκις Ι., 1881, *Περιήγησις εις Κρήτην*, εν Ερμουπόλει.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα Εξωφύλλου. (MacGillivray, 2002, Εικ. σελ.659).

Εικόνα 1. Επίσκεψη στο λατομείο της Αγίας Ειρήνης (1910) από τους Evans, Doll, Mackenzie με ντόπιους οδηγούς (Brown, 1989, Εικ. 42b).

Εικόνα 2. Ο Κύπριος επιστάτης Γρηγόρης Αντωνίου (κέντρο κάτω) περιστοιχισμένος από Κρήτες εργάτες στην Κνωσό (MacGillivray, 2002, Εικ. σελ.657).

Εικόνα 3. Ο κρητικός Μανώλης Ακουμιανάκης καθισμένος στα αριστερά (Brown, 1989, Εικ. σελ.27).

Εικόνα 4. Θολωτό μιτάτο της Νίδας (Xanthoudides, 1924, πιν. LX).

Εικόνα 5. Οι λεγόμενες «κουλούρες» στη Δυτική Αυλή της Κνωσού (Evans, 1921, Εικ. σελ.62).

Εικόνα 6. Προϊστορικός κέρνος από τον τάφο της Κουμάσας στη Μεσαρά (Xanthoudides, 1905-1906, πιν. Α').

Εικόνα 7. Προϊστορικός κέρνος από τις Κούρτες στη Μεσαρά (Xanthoudides, 1905-1906, πιν. Β').

Εικόνα 8. Παραδοσιακό εκκλησιαστικό κηροπήγιο-κέρνος από τη μονή Τοπλού στη περιοχή της Σητείας (Xanthoudides, 1905-1906, πιν. Στ').

Εικόνα 9. Μινωικοί κεραμικοί τροχοί από τα Γουρνιά (άνω πλευρά) (Xanthoudides, 1927, πιν. ΙΔ').

Εικόνα 10. Μινωικοί κεραμικοί τροχοί από τα Γουρνιά (κάτω πλευρά) (Xanthoudides, 1927, πιν. ΙΕ').

Εικόνα 11. Κατασκευή πιθαριού στο τροχί από τον Γεώργιο Χναράκη (Xanthoudides, 1927, πιν. Κ').

Εικόνα 12. Ο ποδοκίνητος τροχός (Xanthoudides, 1927, πιν. ΙΗ').

Εικόνα 13. Το χειροκίνητο τροχί (Xanthoudides, 1927, πιν. ΙΘ').

Εικόνα 14. Πλανόδιοι κεραμείς στις πλαγιές του Γιούχτα (Brown, 1989, Εικ. 34b).

Εικόνα 15. Χρήση πιθαριού ως καμινάδας σε σπίτι στο χωριό Μεγαλόβρυση το 1910 (Brown, 1989, Εικ. 35b).

- Εικόνα 16.** Αποκατεστημένο τμήμα θυμιατηριού (Evans, 1935, Εικ. σελ.72).
- Εικόνα 17.** Σχέδιο φλασκιού στο ημερολόγιο του Evans (Brown, 2001, Εικ. σελ. 294).
- Εικόνα 18.** «Φωλεόσχημο» αγγείο από στεατίτη (Brown, 2001, Εικ. σελ.289).
- Εικόνα 19.** Ντόπιοι χορεύουν τον *Καστρινό* χορό στην περιοχή της Κνωσού (Evans, 1930, Εικ. σελ.76).
- Εικόνα 20.** Κρητική λύρα (Evans, 1930, Εικ. σελ.80).
- Εικόνα 21.** Κυκλικός χορός στο μινωικό πήλινο ομοίωμα από το Παλαίκαστρο (Evans, 1930, Εικ. σελ.72).
- Εικόνα 22.** Χορός πλήθους Κρητών εργατών στο χώρο της ανασκαφής (Brown, 1989, Εικ. 10b).
- Εικόνα 23.** Η παράσταση στο δαχτυλίδι από τα Ισόπατα (Evans, 1914, Εικ.16).
- Εικόνα 24.** Το «Αγγείο των θεριστών» από την Αγία Τριάδα (Pendlebury, 1939, Εικ. XXXVII).
- Εικόνα 25.** Ντόπιοι κρητικοί στην περιοχή του θεάτρου του ανακτόρου της Κνωσού (MacGillivray, 2002, Εικ. σελ.678).

Γλωσσάρι⁹⁵

Γαλόπετρα: [γάλα + πέτρα] αρχαίος σφραγιδόλιθος, τον οποίο οι γυναίκες στην Κρήτη κρεμούσαν στο λαιμό τους με νήμα, γιατί πίστευαν ότι έχει μαγικές ιδιότητες και τους φέρνει περισσότερο γάλα την περίοδο του θηλασμού. Η θρησκευτική χρήση πολύτιμων και ημιπολύτιμων λίθων συναντάται και σε πολλούς άλλους πολιτισμούς. Στον ελλαδικό χώρο, η μαγική χρήση τους μαρτυρείται ήδη από τους αρχαίους χρόνους.

Καστρινός: Κρητικός χορός. Πήρε την ονομασία του από το τοπωνύμιο Μεγάλο Κάστρο, δηλαδή το Ηράκλειο. Είναι γνωστός και ως *Πηδηχτός* ή *Μαλεβιζιώτης*, επειδή πιθανόν πρωτοεμφανίστηκε στην επαρχία Μαλεβιζίου. Χορεύεται κυκλικά από άντρες και γυναίκες με τα χέρια πιασμένα από τις παλάμες στο ύψος των ώμων και τους αγκώνες λυγισμένους. Περιλαμβάνει οχτώ βήματα μπροστά και οχτώ πίσω. Ο χορός αυτός είναι ζωηρός, γοργός και δυναμικός και δίνει τη δυνατότητα στον χορευτή ή τη χορεύτρια που σέρνει το χορό να αυτοσχεδιάζει.

Μισιριώτικα κουκιά: [Αραβ. Misir = Αίγυπτος] ποικιλία αιγυπτιακών κουκιών που εισάγονται στην Κρήτη τον 19^ο αιώνα.

Μιτάτο: [λατ. metatum = στρατιωτικό κατάλυμα] ποιμενικό κτίσμα. Λίθινη θολωτή κατασκευή, που συναντάται σε ορεινές περιοχές στην Κρήτη, όπως στον Ψηλορείτη, στα Σφακιά και αλλού. Φέρει και την ονομασία *κούμος*, και διακρίνεται σε δύο τύπους, το καμπυλόσχημο και το γωνιασμένο. Το μιτάτο δεν κατοικείται μόνιμα, αλλά αποτελεί κυρίως εποχικό καταφύγιο για τους βοσκούς. Συνήθως περιλαμβάνει το χώρο τυροκόμησης, τον ανηφορά (καμινάδα) και τις θυρίδες (εσοχές-ράφια). Όταν το μιτάτο είναι διπλό, τότε ο *ξώκουμος* είναι η κατοικία και ο *μεγάλος κούμος* είναι ο χώρος του τυροκόμου. Δίπλα στους κούμους κατασκευάζεται η μάντρα με ξερολιθιά, ενώ το σύμπλεγμα ολοκληρώνεται με το τυροκέλι (ημιυπόγειο ή κούμος), για να φυλάσσουν και να ωριμάζουν το τυρί.

Πεντοζάλης: [πέντε + ζάλα (βήματα)] Κρητικός χορός, ιδιαίτερα διαδεδομένος σε ολόκληρη την Κρήτη. Χορεύεται σε κύκλο, από άνδρες και γυναίκες με τα χέρια

⁹⁵ Για περισσότερες πληροφορίες βλ.: Αικατερινίδης, 1988· Δεληγιαννάκης, 2003· Ξανθινάκης, 2000· Μπαμπινιώτης, 2002.

πιασμένα από τους ώμους. Βασίζεται σε ρυθμό με οκτώ μουσικά μέτρα και συνοδεύεται από πλήθος μελωδιών, τις γνωστές κοντυλιές. Ο πεντοζάλης έχει ιδιαίτερη θέση στις αναφορές των περιηγητών, ιστορικών, ερευνητών, μουσικών, λαογράφων κ.ά. Υπάρχουν διάφορες εκδοχές ως προς την καταγωγή του χορού. Μία από αυτές τον χρονολογεί στην περίοδο της Τουρκοκρατίας, όταν οι κρητικοί αποφάσισαν να δημιουργήσουν ένα καινούργιο πολεμικό χορό που να συμβολίζει την πέμπτη εξέγερση κατά των Τούρκων.

Σαρίκι: [τουρκ. Sarik] ανδρικός κεφαλόδεσμος, ιδίως το μαύρο μαντίλι με κρόσσια που φορούν στο κεφάλι οι Κρητικοί. Την ίδια ονομασία φέρει το λεπτό λευκό ύφασμα που τυλίγουν γύρω από το φέσι οι Μωαμεθανοί ιερωμένοι και άλλοι επίσημοι Μουσουλμάνοι.

Στιβάνια: [ιταλ. Stivale] κρητικά υποδήματα. Απαραίτητο εξάρτημα της ανδρικής κρητικής φορεσιάς. Πρόκειται για χειροποίητες δερμάτινες μπότες, τις οποίες κυρίως σε μαύρο ή λευκό χρώμα.